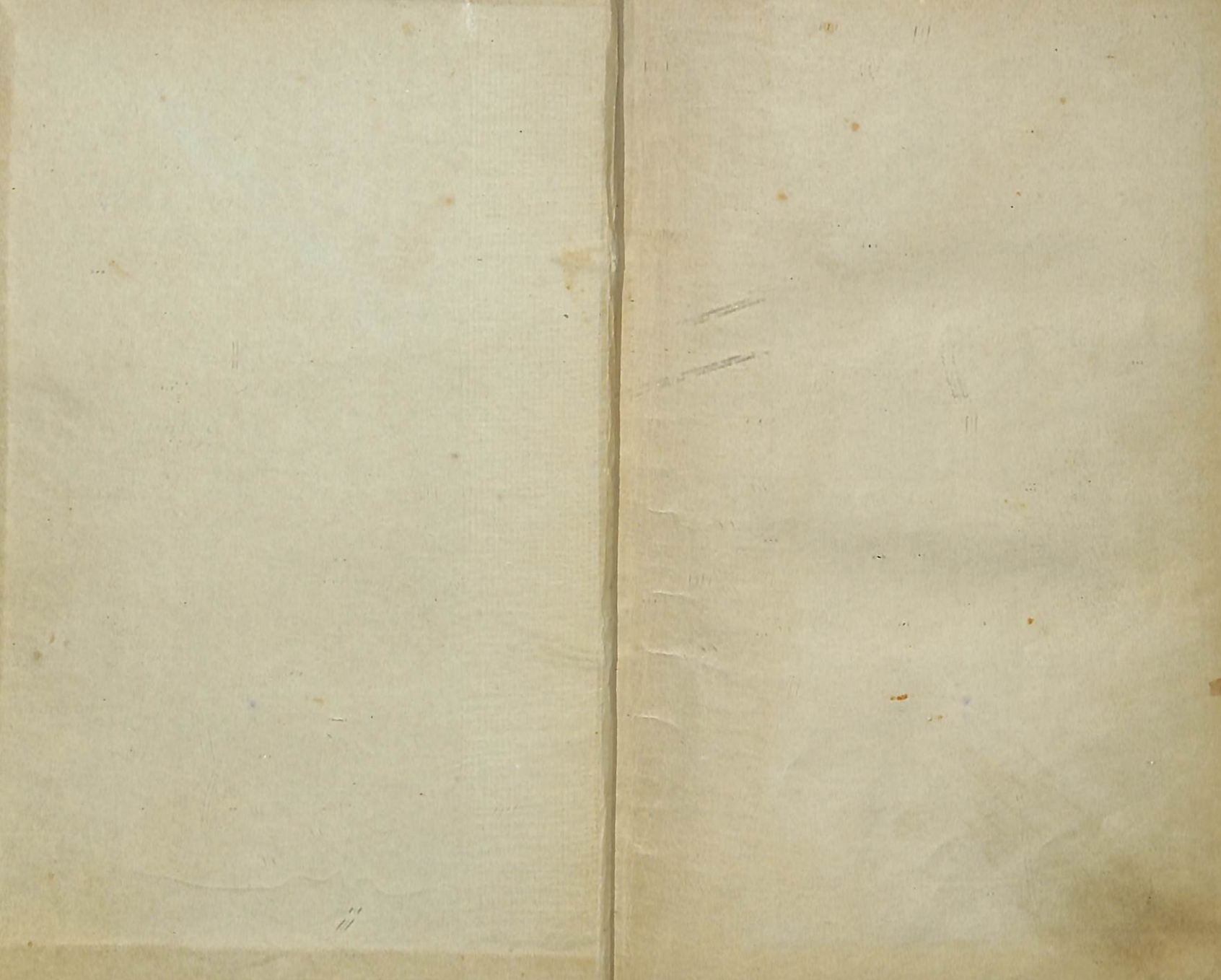

891. 99

2h-31

10 NOV 2011

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ “ԱԶԳԱԿ”, ԹԻՒ 2

ՎՐԹԱՆԷՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

891.99

op-31

4V

ՀԱԶԻ ԲԷԳ

(ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԿԵԱՆԳԻՑ)

8685

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՄԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑԻ

1909

Կ. ՊՈՒԻՍ

28.08.2012

600/2

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՐՇԱԿ Կ. ԿԱՐՈՅԱՆ

Կ. Պոլիս, Պապը Ալի ճառքեր

352-54

ՀԱԶԻԲԵԳ

(ԳԱԼՈՒՍՏ ԱՐԽԱՆԵԱՆ)

Մեռած 1906ին, Երզնկայի բանսին մեջ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Թիւրքահայոց վերջին յեղափոխական փորձերի պատճառով սալ վեպերի ձեւով, եւ, միեւնոյն ժամանակ անադարս ու առանց գունաւորութեան արձանագրել պատմական խոշոր անցքերը — ահա մի յուրջ աշխատութիւն, որ տարիներից ի վեր զբաղեցրել է ինձ:

Հանացի նիւթեր ժողովել: Ձեռք բերի յեղափոխութեան առաջին գործիչների յիշատակարանները, որոնք այժմ ձեռքիս տակն են. աչքի անցկացրի բոլոր բերքերը... սակայն, միմիայն նիւթականի պակասութիւնն էր պատճառը, որ անկարող եղայ գնալ — ուսումնասիրելու որոշ դիւաններ արտասահմանում, ուր կան կուսակուլած շատ քանակազին վկայաբոլորներ:

Յամենայն դեպս, արի՛ ինչ կարողացայ: Առ այժմ միայն մի քանի վեպ գրեցի յեղափոխութեան այդ առաջին արիւնահեղ օրերի կեանքից: Մեկը ահա սա է, որ այսօր լոյս էմ բնծայում: Նրա հերոսը, Թիւրքահայոց յեղափոխութեան պատմութիւնը փոքր ի շատ իմացողի համար՝ շատ ծանօթ մի դեմք է — Արմենի հաճի Գալուստ Արխանեանը, կեղծ անունով՝ Հաջի բեգ, երբեմն՝ Վահան, որ վերջի վերջոյ բռնուեց, դատապարտւեց 101 տարւայ բանտարկութեան եւ մեռաւ՝ բանտում 1905 թւի նոյեմբերին:

Փոքր Ասիոյ երզնկա գաւառի Գուրուշայ (Մ' ձուր) գաւառական է եղել ազատական շարժման առաջին վառարանը: Վեպի գործողութեան վազը այդ գեղեցիկ երկիրն է:

Որքան էլ ճիշտ թւի ազատութեան երկարատեւ կռիւ այդ առաջին փայլը, նա, իր ամենայն պարզութեամբ ու բաղձանքներով՝ վսեմ էլ ազնիւ է հենց նրա՛ համար, որ առաջին փայլն է, ազատութեան համար պարզաւորոք ծածանման առաջին բոլորէն...

ՎԵՐԹԱՆԷՍ ՓԱՓԱՋԵՍԵ

Թիֆլիզ

Հ Ա Ջ Ի Բ Է Փ

Քանզի կռիւն ազատութեան երբ ծագի,
հանաւակաւ հօրիցն անցնի զաւակին,
—թէեւ յանախ յաղթահարւի, սայթափի,
ն'արժանանայ միշտ յաղթութեան պսակին...

ԲԱՅՐԸՆ, «ԳԵԱՆՈՐ»

I

Գ. Պօլսի 1890 յուլիս 15-ի մեծ ցոյցից յետոյ, միւս օրն իսկ սկսեցին այնպիսի հալածանք և մեծ չափերով ձերբակալութիւններ. կառավարութեանը—չգիտեմ ի՞նչ ազբիւրներէրից—այնքան լաւ յայտնի էին բոլոր մասնակցողների և մանաւանդ կազմակերպողների անունները, որ մեզ մնում էր միայն, մի կերպ դուրս սպրդել թաղերը լցւած զինւորների և ոստիկանների շարքերից և աշխատել հնար եղածին չափ շուտով թողնելու մայրաքաղաքը:

Եւ մինչ կէտիք-Փաշայից սկսած մինչեւ Սամաթիա տունն չէր մնում, որ չխուզարկէր, եւ և Մարտիրոսը յաջողեցինք նետել մեզ Տրապիզոն մեկնող մի շոգենաւի վրայ և միւս օրը գիշերով, անփորձ՝ ալի դուրս եկանք Կիրասոն:

Այդտեղ կանգ չառինք. ո՛չ իսկ քաղաք մտանք: Փոքր ինչ պաշար գնեցինք, ոտքով, արահետներով, երկար, յոգնեցուցիչ ճանապարհներ կտրեցինք ու վերջապէս ոտք կոխեցինք հայրենի հողի վրայ—Գուբուջայ (Մնձուր) գաւառը:

Վա՛ղուց, չա՛տ վաղուց էր, որ հեռացել էի մեր գիւղից: Տաս տարի առաջ, գրեթէ պատանի թուել էի հայրենիքը և Պօլսի ընկել: Եւ ահա այժմ, իբր վախա-

տական ու հալածւած, ինձնից աւելի վտանգաւոր մի ընկերոջ հետ, մտնում էի հայրենական տան մէջ:

Գեղեցիկ էր մեր դիւղը, Մնձուրի ամենադեղեցիկն ու մեծը:

Գարապուտաղ զեռի ապառաժուտ, բայց այգելից ձորակից յետոյ, փուռում է բարձրում մեր շքեղ սարահարթը, պարուրւած լեռնաշղթայով և գրեթէ թաղւած ծառատանձնների ու պարտէզների մէջ: Հսկայ բարտխներ, խոշոր թթենիներ, հաստարմատ ընկուզենի, սկսած ձորի խորքում հոտոյ գետակից, — մազլյում դարգարում են լեռնաշղթայի կողերը և կանաչութեան մէջ ծածկում ամբողջ սարահարթը, թաղցնելով երեք հարիւրի չափ գիւղական բաւական սիրուն տները, որոնց միջից բարձրագիւր եկեղեցին ու դպրոցի շէնքն է միայն երեւում հեռուից:

Աւելի բարձր, արեւի տակ պսպղում են լեռնազաւթների ձիւնակոյտերը կամ օղջ կապտացնող անտառուտ կողերն ու թիւուտ ծործորները: Մնձուրի գոռ լեռնաշղթան, փուռած հորիզոնի վրայ, երեւում է երբեմն ցցուն, երբեմն ալեձեւ, մի՛շտ ծածկւած մշուշի անօտր ամպերով...

Որպիսի՜ հրճամբով էի դիտում այժմ այդ բոլորը, առաւօտեան այդ պահուն, արեւածագի առաջին շողքերի տակ՝ կռթնած մեր բարձրագիւր սննեակի բաց լուսամուտին:

Մշուշը նօսրացել՝ թողնում էր ծառատանի կատարներն ու ցանուցը լինում. գիշերւայ ցօղի թաղութիւնը կենդանի դոյն էր աւել հողին ու բոյսին և ամէն ծառ, արտ կամ այգի, շեշտւած գոյներով որոշւում էր ու պատկերանում սև տարածութեան վրայ:

Հեռւում երեւում էին արդէն դեղնած արտեր: Նախիրն այդ միջոցին ձորն էր իջնում: Բառաչում էին կովերը, մայրւմ՝ ոչխարները. իսկ հովիւը, ցուպը ձեռքին, շները ետեից, վազվզում էր հօտի շուրջը...

Եւ այնտեղ — տափարակից, ուր երբեմն փողփողում էին հնձուրների գերանդիւններ ու մանդաղներ — ականջիս

էր հասնում մեր կտրիճների երգը. այդ միաձայն, տխուր խաղերով երգը, որ վաղուց էր չէի լսել և այժմ կարօտով ականջ էի դնում...

Տասն ամբողջ տարի, մայրաքաղաքի ժխորի և փոշու մէջ, զուրկ այդ ամէնից, և, ապա, սոսկումներից ու արիւնից նոր դուրս պրծած — երազ էր թւում ինձ այդ դրախտային անկիւնը: Որքան երջանիկ էի, որպիսի՜ խաղաղ ու անդորր տրամադրութիւն էր իջնում վրաս և ինչպէս կ'ուզէի երկա՜ր ու երկա՜ր նայել այդ ամէնին, վայելել, կարօտս առնել լիաշունչ...

Ահ, եթէ չլինէին այն ամէն հարստահարութիւններն ու անիրաւութիւնները, որոնք հետզհետէ աւերելու էին մեր երկրի չքնաղ անկիւններն անգամ — ինչ կարող էր լինել աւելի զմայլելի, քան այդ բոլորը:

Բայց, վերջապէս, հայրենիքումն էի. հօրս, մօրս և քոյրերիս մէջ, ազգականներիս շրջանում:

Հայրս, երբ տուն էինք մտել, պահ մի չէր կարողանում ձանաչել ինձ: Յետոյ, տեսնելով որ իր Վահանն էր այն կնճռոտ, սև, փոշոտ ու նիհար երիտասարդը, որ պայտսակն ուռին, մի անձանօթի հետ գիշերով բաղլսել էր իր դուռը — գունատւել էր:

Մայրս նայել էր ինձ արտասուքն աչքերին. երկա՜ր պահել գրկում, լացել, կարկամել, երեսս, ձեռքերս շօշափել և չէր հաւատացել, որ տասը տարուց յետոյ, դրկի մէջ լացողն՝ այժմ իր միակ որդին, իր միակ մանչղաւակ, Վահանն էր:

Ապա, տեսնելով որ այնչափ յոգնած էինք, ո՛չ ոք բան չէր հարցրել: Կերակրել էին, անկողին փռել...

Եւ այժմ, արեւածագի պահուն, երջանիկ՝ որ հօրս տան յարկի տակ, մեր կարօտալից երկրի մէջ եմ, նայում էի դուրս և տեսնում հօրս — այդ սիրելի ձերունուն, որ թեւերը սթթած, ոտք՝ ծանր կօշիկներով, բարձր ուռին՝ դուրս էր գնում տնից, վեր նայում, երկինքը դիտում:

Տեանում էի նրա ալեխառն մաղերը, պղնձագոյն դէմքն ու խոշոր աչքերը, նշմարելի խորութեամբ ու շեշտած կնճիռներով ձակատը, զգուշաւոր հայեացքը, բայց և երիտասարդական քայլերը, ուղղւած դէպի պարտէզը:

Դուրս էր եկել պարտէզին աչք տալու: Երբեմն լուսամուտին կողմն էր դառնում և այդ ժամանակ մտայնում էր նա: Անշուշտ իր միակ մանչ-դաւակին հիւանդ էր կարծում. մտածում էր գուցէ թէ Վահանը մայրաքաղաքի ապականիչ կեանքի գոհն եղած ու քայքայւած, եկել էր գիւղի մէջ գտնուող անպէտ երիտասարդների շարքն անցնելու. երիտասարդներ, որոնք տարիներ շարունակ Կ. Պօլսի աղտն ու կեղտը ժողոված, փչացնող կեանքովը ծիւրւած ու մաշւած — հայրենի գիւղն էին գալիս կամ մեռնելու և կամ մի զգեկի ու հիւանդ կեանքով՝ ծնողներին տանջելու:

— Բարի լոյս, հայր, ձայնեցի լուսամուտից — դա՛մ քեզ օգնելու:

Դէմքը զւարթացաւ: Համեմատաբար առոյգ ձայնս ուրախացրեց նրան: Նայեց, ժպտեց ու ասաց.

— Պարտէզին աչք տալու եմ գնում. կ'ուզես արի:

Իսկոյն ցած իջայ: Մայրս տեսաւ, նախ նորից գրկեց ինձ, ջերմ, կարօտալից համբուրեց, զննեց դէմքս, շօշափեց մարմինս անհանգիստ հայեացքով, ստուգեց որ եթէ նիհար եմ, բայց առողջ եմ. հարցրեց առողջութեանս մասին և երբ զուարթ կերպով ու ծիծաղը դէմքիս մի առ մի համբուրեցի քոյրերիս, քրքիջներով սննեակը լցրի: Պէտք էիք տեսնել թէ որքա՛ն ուրախացան բարի ծես բունիներս:

— Դէ՛հ, գնանք, գնա՛նք, կանչեց հայրս — մի բա՛ժակ տաք կաթ խմիր և գնանք օդ ծծելու:

Յիրաւի, օ՞դ ծծելու: Տասը տարի էր, որ օդ չէի ծծել մայրաքաղաքում, այլ փոշի և ապականութիւն:

— Իսկ ընկերդ, հարցրեց մայրս:

— Նա դեռ քնել է, մա՛յր. թողէք հանգստանայ:

Հայրս էլ գննում էր ինձ, երբ կաթն էի խմում. գննում էր բժշկի նման, գննում վախախառն, կասկածոտ սուր հայեացքովը... և, երեւի գոհ մնաց, որովհետեւ ժպտը դէմքին մօրս դարձաւ ու ասաց յանկարծ.

— Ոչի՛նչ, յոգնած է միայն և նիհար... շո՛ւտ կը կազդուրւի:

Ահա և մեր սիրուն պարտէզը: Սկսում էր մի բուսրաստանով: Ծաղիկներ, բանջարեղէն, թարմ կանաչ ու արօտ, ապա մի ընդարձակ հովասուն ծառաստան — բաբախ, թթնի և ուրիշ պտղատու ծառեր...

Երս՞դ էր այդ ամէնը: Բանտարկեալի նման՝ աղատութեան մէջ նետւած, արեցուցիչ տպաւորութեան մէջ էի...

Ահա և մեծ ընկուզենին. այնտեղ, նրա լայն ստերի տակ էր, որ ամառւայ շուգերին հանգչում էինք ու խաղում:

Որպիսի՞ սիրով գննում էի ամէն ծառ, ամէն անկիւն: Բոլորը ձանաչում էի, ամէն խորշ յիշատակալից էր ինձ համար:

Այդին նո՛ր էր ջրեկ: Հայրս գննում էր ամէն ծառ, քննում մարդերը. այստեղ՝ մի աւելորդ ճիւղ պոկ տալիս, այնտեղ՝ բահով յարդարում ջրի հոսանքից փրած թումբեր, և մի տեսակ բերկրանքով ցոյց էր տալիս ինձ նոր պատւաստները, տնկած ծառերն ու ձմեռնուկ պտուղները:

Ու մինչ ցոյց էր տալիս, հարցրեց անտարբեր ձայնով:

— Ո՞վ է ընկերդ... Անունը Ծմաւո՞ն է:

— Ծմաւո՞ն... դարմացայ ես — ո՛չ, Ծմաւոն չէ, Մարտիրոս է:

— Բժիշկ...

—Ո՛հ... ինչո՞ւ ես մտածում որ բժիշկ պիտի լինի :

—Ո՛չինչ... հէնց ա՛յնպէս... ասաց հայրս և խօսքն իսկոյն փոխեց :

—Ինչպէ՞ս է, հարցրեց նա—լաւ պահե՛ր եմ պարտէ՞ղը :

—Օ՛, շա՛տ լաւ, հա՛յր, իմ չտեսնելուց յետոյ շատ և շատ լաւացել է. շա՛տ խնամք ես տարել. այսուհետեւ ե՛ս էլ կ'օգնեմ քեզ :

—Լաւ էլ կ'անես. ասաց հայրս — առողջութեան համար իսկ լաւ կը լինի, եթէ առաւօտները բա՛ն առած՝ մտնես այստեղ, իջնես ձորի այգին... Գործելը առողջա՛նալու ամենալաւ միջոցն է :

—Իրաւունք ունիս, հա՛յր...

Ու պատրաստեցի ամէն ինչ պատմել նրան : Պատմել այն այն դէպքերը և արիւնհեղութիւնը, որոնց ակահատես էի եղել Կ. Պօլսում : Ըստ երեւութիւն դեռ նրանց ձայնը չէր հասել այդ խուլ կողմերը :

Նստեցի առակի մօտ. հայրս կկգած՝ ցերիտ ձեռքերն էր լանում : Յուզւած, մի վայրկեան վարանցի. խօսել, ասել ամէն ինչ, թէ՛ թողնել գիւղացոց միամիտ անգիտութեան մէջ, ի գուր չվրդովել նրանց հանգիստը :

—Հա՛յր... ասացի յուզւած :

Ծերունին կանգ առաւ լացւելուց և երեսիս նայեց : Սակայն հէնց այդ րոպէին էր, երբ նկատեցի, որ մեր տան կողմն էր գալիս մի ալեգարդ մարդ՝ համառակարկուած վերարկու հագին :

—Սօսելի՞ք ունէիր, հարցրեց ինձ հայրս :

—Թող մնայ, հա՛յր... Կարծեմ քահանան է գալիս :

Հայրս շտապով ձեռքերը լաց, բարձրացաւ, գալունի քղանցքով սրբեց, առաջ դնաց և մօտ եկող քահանայի ձեռքը համբուրեց :

—Աստուած օրհնէ, Մարկո՛ս. լսեցի որդուդ գալը... Վա՛յ, սա չէ՞ Վահանը... Չճանչցայ, ծօ՛... Ի՛նչ մեծացել է :

Մօտեցայ ու աջն առի :

—Աստուած օրհնէ. լաւ մեծացել ես, խօսեց քահանան — մաշալա՛հ, մէ՛կ բօյ ես ձգել որ... բայց լղարել ես, չլինի՞ դու էլ հիւանդ ես Պօլսից եկողների պէս...

Սկսեցինք դէպի տուն դառնալ, հայրս քիչ առջևից. իսկ քահանան անդադար հարցեր էր տալիս ինձ առողջութեանս, Կ. Պօլսի և ճանապարհների մասին : Պատասխանում էի, որքան հարաւոր էր :

Տէր Յակոբը դեռ առոյգ էր, չնայելով որ լիովին սպիտակել էր :

Ոչինչ չպատմեցի Կ. Պօլսի դէպքերից : Նա էլ կարծես ոչինչ չսած չլինէր :

Սակայն, երբ պարտէղից ելել՝ տուն էինք մտնում, ծերունի կրօնաւորը մի վայրկեան կանգ առաւ վերջին ծառի մօտ և հարցրեց խորհրդաւոր կերպով .

—Հետդ մի օտարական կայ, Վահան, ո՞վ է նա :

—Ընկերս է, տէր հայր. ի՛նչ կայ որ : Վաղո՞ւն է մեր գիւղացիք վախենում են օտարականներից :

—Ինչո՞ւ վախենալ. ժպտեց նա — բայց դու ինձ այն ասա. անունը Շմաւոն չէ՞ :

Գարծեալ այդ Շմաւոնը :

—Միթէ Շմաւոնին դուք ճանաչու՞մ էք, հարցրի վարպետութեամբ : Հարկաւոր էր վերջապէս իմանալ թէ ի՛նչ Շմաւոն էր այդ :

—Չէ՛, ռրտեղից...

—Պիտի դա՞ր Արմատն :

—Հա՛, մեղ լուր է հասել, որ Շմաւոնն Սնատուլ է և մեր կողմերում : Մի՛ ծածկիլ. եթէ հետինդ է Շմաւոնը՝ ասա՛ :

—Չէ՛, տէր հա՛յր, ընկերոջս անունը Մարտիրոս է :

—Մարտիրո՞ս... Բժիշկ էլ չէ :

Սկսեալ արդէն մի բան կար, որ սկսեց սաստիկ հետաքրքրել ինձ : Ինչպէս երևում էր, հայրենակից-

ներս, այն էլ խորհրդաւոր կերպով, սպասում էին մի
ինչ որ Շմաւոնի և կամ բժիշկի:

—Բժիշկ չէ, ո՛չ. ասացի քահանային— գիւղում
հիւանդ ունիք չառ:

—Չէ՛... արեց նա — չառ չկայ... Լինէր էլ՝ մէր-
քէզի բժիշկը կայ... Այդ ասածս բժիշկին ո՛ւրիշ մարդ
է...

Ու քայլեց: Ինձ հարկ եղաւ լռել: Սակայն երբ
հինգ-վեց քայլ էր արել, մէկէն դարձաւ, մօտեցաւ ինձ
ու նախապէս շուրջը նայելուց յետոյ՝ ասաց.

—Գիտե՞ս, Վահան, դո՛ւ էլ ի հարկէ, զգոյշ եղի՛ր.
բայց լաւ կը լինի որ ընկերդ չառ աւելի զգոյշ ննայ
և ցերեկով չերեւայ գիւղի մէջ... Կառավարութիւնը
վերջերս... լրտեսներ...

Երբ ներս մտանք, մայրս շտապով ետամայի ճոթը
իջեցրեց ճակատի վրայ, մօտեցաւ և համբուրեց քահա-
նայի ձեռքը:

—Աչքերդ լոյս, ասաց քահանան — արժանի եղաք
Վահանին տեսնելու... բարով-խէրով նրա կանաչ-կար-
միրը կապենք:

Ու նստեց վերի կողմում փռած ներքնակի վրայ:

—Երէկ այն ի՞նչ էր եղել, Մարկո՛ս, շարունակեց
նա՝ հօրս դառնալով—ասում են ինչ որ զալմաղալ է եղել
ձեր կողմերում:

—Հա՛, աջիդ դուրբան... Սատանի լախոտ Ձաղօի
տղան ջուրս կտրել՝ իրանց այգին էր արել: Թէ Ձաղօն
ինքը չհամներ, կու՛ւ էր լինելու:

—Ա՛յ, ա՛յ, Մարկո՛ս, գլուխը շարժեց քահանան,
օղու բաժակը ձեռքին—զգո՛յշ կաց. Ձաղօի մանչու հետ
խաղալ չի լինի: Այժմ մանաւանդ, իրր քիւրդ ու թուրք
լրբացել են, կառավարութիւնն էլ սլառաւ է վնասում
խուզարկելու, բանտ տանելու, քամելու... Ինչ որ է,
կենացդ... օրը բարի է եղել...

Ասաց, խմեց, յետոյ դարձաւ դէպի ինձ:

—Է՛հ, այժմ դո՛ւ խօսիր, Վահան, աւելացրեց նա
ժպտալով —այն կողմերում ի՞նչ նոր բան կայ... Չպատ-
մեցիր: Անցեալ օր Հաճի Գէորգը ասում էր, զուլումը
սաստկացել է, փոթորկի նման գալիս է ու գալիս...
Իբր թէ Պօլսում վատ բաներ են եղել, Պատրիարքը ժո-
ղովրդի հետ լաւ չէ... Այդպէս բաներ... ձիւշտ է:

—Ճիշտ է:

Եւ այդ ասելով, զննողաբար նայեցի նրան: Ձգում
էի, ինչ որ բան էին ծածկում ինձնից. գուցէ չա՛տ
աւելի բաներ ունէին ասելու, այլ չգիտեմ ի՞նչու, չէին
կամենում խօսել:

Հայրս էլ լուռ էր. երեսիս անգամ չնայեց: Քահա-
նան միայն մի «հը՛մ» արձակեց և լուրթեամբ մօրուքը
չփեց:

—Անիրաւութիւնը վաղուց է որ կործանիչ փոթորկի
է փոխել, շարունակեցի ես փորձիչ կերպով, — և այդ
փոթորկը աւեր ու արիւն սփռելու է գալիս... այլ ևս
սպահովութիւն չկայ...

—Հայը ե՛րբ է սպահովութիւն ունեցել, հառաչեց
քահանան — խղճալու ազդ ենք մենք... և Աստուած
արդէն վաղո՛ւց զգւել է մեր լալկանութիւնից ու խեղ-
ճութիւնից... Ու պատիժն աւելացնում է... Լալկանին
ա՛յ ոք չի սիրում... խղճալն էլ սահման ունի, որից
յետոյ՝ զգանքն է գալիս...

Ձարմացել էի: Երբէք չէի սպասում լսել մի քահա-
նայի, այն էլ գիւղական, հայ քահանայի բերնից այդ-
պիսի խօսքեր... Խոր գիտակցութիւնն էր խօսում ծե-
րունու մէջ...

Ինչե՛ր էին ուրեմն կատարւում այս կողմերում և
ամենից տղէտը ես էի: Ինչո՞ւ քահանան այդքա՛ն փոխ-
ւած... Ի՞նչ հովեր, ո՞րտեղից էին օգի մէջ սաւառնող
բողոքի այդ խոր հառաչները, որ վերջապէս ցամաքեցրել

էին այս լալկան ժողովրդի աչքերը և երևան էին հանում զայրոյթի ձայներ :

Անշուշտ մի բան կար . ամբողջ գիւղը անպատճառ ենթարկւել էր զօրեղ փոփոխութեան , եթէ քահանան , աղագլխակութեան ամենից պահպանողական մարդը , այժմ այդպիսի խօսքերով էր արտայայտում իր բողոքը , իր գիտակցութիւնը :

Շմաւոն , բժիշկ... լալկանութիւնից զգաւնք... Սրանք բաներ էին , որոնք ինձնից աւելի միամիտ մարդուն անգամ կրորդ էին յուզել և հետաքրքրել :

Մայրս այդ միջոցին մեր առաջն էր մղել փոքրիկ աթոռակը և հաց էր պատրաստում :

Պղնձեայ մեծ սինին գլորելով առաջ բերեց աթոռակի վրայ , յետոյ մի նեղ շոր տարածեց մեր ծնկներին , հաց շարեց սինու շուրջը , մի-մի սոխ դրեց , երկու ափսէ պանիր , մի-մի փայտէ դգալ և հուսկ ուրեմն , կուացաւ դէպի ականջս ու ասաց :

— Ընկերդ դեռ քնել է . չե՞ս զարթնում որ ճաշի գայ :

— Ո՛չ , մայրիկ , շատ յոգնած է , թող քնի : Նա առաւօտները ճաշելու սովորութիւն չունի :

— Ուրեմն կէսօրին ինձ մօտ բեր , միջամտեց քահանան — միտսին կը ճաշենք , կը խօսենք...

Գիտէի որ Տէր-Յակոբը ո՛չ միայն օտարասէր և հիւրասէր էր , այլ և ուսումնասէր . սիրում էր զարգացած մարդկանց լսել , խօսել նրանց հետ : Սակայն այս անգամ նրա հրաւերն ես այլ կերպ բացատրեցի : Ուզում էր անշուշտ ճանաչել ընկերիս . իմանալ թէ ո՞վ է , ինչո՞ւ է եկել և թէ արդեօք նա էլ այդ Շմաւոնի կամ բժիշկի ընկերներից չէր :

— Լաւ , ասացի ես , կ'տեսմ իրան Մարտիրոս էֆէնդին սիրում է լաւ քահանաներին :

— Շատ ապրիս... Ճաշակեսցուք խաղաղութեամբ... Ու ճաշն սկսեց : Խօսակցութիւնը գրեթէ դադա-

րեց : Գոնէ այլ ևս միմիայն ինձ վերաբերեալ և Պօլսի դէպքերի հետ կապ չունեցող նիւթերի վրայ էին խօսում : Քահանան ուսում էր մեծ ակորթակով . խոշոր պատաններ էր , որ կլանում էր...

Որքան ուսում էին երկուսն էլ : Տարօրինակ էր թուում ինձ : Մոռացել էի , որ ամէն առողջ ու գործող գիւղացի այդպէս է ուսում :

Հէնց այդ էր պատճառը , որ , ինչպէս նկատեցի , հայրս ու մայրս ցաւակցաբար էին դիտում ուսեւս : Իսկ քահանան , որ սկզբում չէր նկատել , յանկարծ ինձ նայելով ասաց .

— Այդ ի՞նչ է , վահան , հիւանդ ես :

Մօրս աչքերը արտասուքով լցւեցին :

— Ոչինչ , տէրտէր , ասաց հայրս — հիւանդ չի երեւում , բայց Ստամբուլի օդը ուտելու ակորթակ չի թողել վրան... Ճանապարհից եկած է յոգնած : Մեր գիւղի օդն ու գործը կը լաւացնեն նրան :

— Ի հարկէ , ի հարկէ , վրայ տաւ քահանան — տեսե՛լ եմ , բաւական տեսել այդ քանդած Ստամբուլից եկածներին : Բոլորն էլ այդպէս են լինում . նիհար , հիւանդ... Ա՛յ , վահան , իջիր ձորը , մեր լեռներն ի վեր մագլցիր... Ու , աւելի լաւ կը լինի էլ... եթէ այնպէս , շուտ-շուտ շրջակայ գիւղերը գնաս , մի առժամանակ գիւղամէջ շատ չերեսաս... գնա Տիւրիկի կամ մօտ գիւղը , յետոյ՝ Բինկեան...

— Այո՛ , այո՛ , պնդեց հայրս — թող գնան քիչ Բինկեան , քրոջս էլ այցելեն... յետոյ՝ կամաս , յետոյ Զիմառա , Խաչատուր պատուելու հետ ծանոթանան... Յիշում ես , վահան , գիւղի վարժապետը :

— Լսել եմ , ասացի — գովում են : Իսկ մեր գիւղի վարժապետը . նա՞ ինչպէս է :

Հայրս ու քահանան իսկոյն միմեանց երեսի նայեցին :

— Ինչո՞ւ , դիտեց քահանան — նրա հետ էլ ծանօթացիր . Գերովքէ վարժապետն է... երեւի կը յիշես :

—Քէօսենց Գերովրէն... Լսել եմ. Պօլիս պատմեցին ինձ... Ասում են խղճուկ մարդ է...

Ոչինչ չառարկեցին, այլ շարունակեցին ուտել: Ըստ երեւութիւն չէին համակրում այդ մարդուն. կամ գուցէ քահանայն միայն չէր սիրում նրան: Շատ գիւղերում, քահանաներն առ հասարակ թշնամի են լինում վարժապետներին:

Այդպէս էր ահա իմ մուտքը հայրենի գիւղում:

Այդ և միւս օրերը ինձ վիճակեց մեր ազգականներից ու հին ծանօթներից շատերի այցելութիւնն ընդունել: Բոլորն էլ ինչ որ ծածկամիտ, զգուշաւոր վարմունք էին ցոյց տալիս: Ամէնքի դէմքի վրայ գծւած կար լուրջ և խոհուն կերպարանք: Կ. Պօլսի մասին հարցնում էին, իրաւ է, սակայն կարծես ո՛չ այնքան հետաքրքրութեամբ:

Դրա փոխարէն, իւրաքանչիւր եկող խորհրդաւոր և զաղտագողի շուրջն էր նայում, կարծես որոնելով տեսնելու ինձնից բացի մի ուրիշի եւս: Եղան մի քանիսն էլ, որ ուղղակի հարց էին տալիս թէ հետիւ ընկերը Շմաւոնը չէր արդեօք:

Մարտիրոսն այդպիսի այցելութիւնների ժամանակ,— ըստ իմ և հօրս խորհուրդների—երեւան չէր ելնում. կամ պարտէղի խորքումն էր և կամ վերի սենեակը մտած:

Այդ զգուշութիւնը, ինչպէս յետոյ տեսայ, յիրաւի հարկաւոր էր: Հայրս շատերին արդէն ասել էր, որ «Վահանի ընկերը» գնացել էր գիւղից. յայտնի չէ ուր. ինձ էլ մի երեկոյ խորհուրդ տուաւ անշուշտ Մարտիրոսի հետ գիւղից դուրս գնալ մի քանի օրով, որովհետեւ թէ՛ թուրք դրացիները և թէ՛ շատ «ո՛չ-բարեյոյս» ազգակիցներ՝ չափազանց հետաքրքրւում էին մեզնով:

Սակայն, նախ քան այդ, մենք երկուսս մի օր ճաշեցինք քահանայի տանը, երկար խօսեցինք և գիշերով տուն վերադարձած, միւս առաւօտ՝ աղօթարանը դեռ չբացւած, գիւղից դուրս գնացինք:

Քահանան համոզել էր մեզ՝ մի առ ժամանակ հեռանալ գիւղի ուշադրութիւնից:

Փոքր Արմտան իջանք, այցելեցինք հետզհետէ չրջակայ շատ գիւղեր, գնացինք մեր լեռները քիչ չրջելու և տանն և հինգերորդ օրը միայն մտածեցինք տուն վերադառնալ:

Մեր այցելած գիւղերում, ամէն տեղ Մարտիրոսին՝ Շմաւոն կամ «Թիշկին» էին համարում և երբ իմանում էին որ այդպէս չէր, մի տեսակ կարծես տխրում էին. այնուամենայնիւ մեծ յարգանքով ու սիրով էին ընդունում և զրեթէ ագահութեամբ էր, որ լսում էին մեզ:

Ու Մարտիրոսը աւելի չէր փախցնում:

Պէտք էր տեսնել թէ որքան զգուշութեամբ և պատկառանքով ժողովում էին գիւղացիք մեր իջած տան ախոռատանը, և լուռ ու անձկանօք, ակնարկներն մեր շրթունքներին ուղղած, յուզւած և սրտատրոփ լսում էին Մարտիրոսին:

Զարմանքով նկատում էինք, որ բոլորն էլ անմիջապէս ըմբռնում էին մեր ասածները, համաձայնում էին մեզ հետ: Մինչեւ իսկ ողևորութեան, երիտասարդական բուռն ողևորութեան արտայայտութիւններ էին տեղի ունենում...

Պարզ էր. այդ բոլոր տեղերով անցել էին արդէն սերմնացաններ, ու սերմերը չէին ընկել ապառաժների վրայ:

Յետոյ, երբ մինչեւ խորը գիշեր խօսեցնում էին մեզ, իրենք էլ խօսում, երբ տխուր եկած՝ զւարթ ու ողևորւած գնում էին երազուն դէմքերով, լաւ բանի սպասողների ուրախութիւնը սրաներում—մեր կողքին նստած էին մնում մի քանի երիտասարդներ: Մարտիրոսը աւելի սեղմած նրանց իր շուրջը, ցած ձայնով, բոցալառ տչերով՝ երկար ու երկար պատմում էր, ճառում...

Եւ այդպէս, չորս-հինգ զիւղ տեսանք, լեռներն ելանք ու իջանք և մի երեկոյ էլ, միջոյով տուն վերադարձանք:

Յոգնած էինք. հարկաւոր էր քիչ հանգստանալ:

Բայց երբ տան դուռը բացինք, հօրեղբորս նստած գտանք այնտեղ:

Ամբողջ Գուրուչայը, Ակն անդամ ճանաչում է Շախաձի Աղաջանին: Մի գւարթ 65 տարեկան ծերունի էր. երկարահասակ, լայն դէմք, մեծ աչքեր, հաստ ընչացք, գւարթ գծեր և դրանց հետ՝ քաջասրտութիւն արտայայտող կայտառ շարժւածքներ:

Այդպէս էր իմ հօրեղբայրը—Շախաձի Աղաջանը:

Հռչակւած էր նա որպէս սրտոտ, սրախօս և կատակաբան մի ծերունի: Կատակաբանութեան հռչակի չնորհիւ իսկ, գուցէ միակ ինքն էր, որին յաջողում էր ճշմարտութիւնն ասել այնպիսի անձերի, որոնք ուրիշից լսելու երբեք չէին հանդուրժիլ:

Ճանաչում էին նրան երկրի բոլոր մեծամեծները—նոյն իսկ Թուրքերն ու Քիւրդերը: Մէրքէդումն էլ յայտնի էր, որպէս լաւ քէֆ անող, լաւ խմող, ամենքի հետ իսկոյն մտերմացող, խելօք... սակայն «կատարելապէս բարեյոյս» անձ:

Ամէն տեղ Աղաջանը գտնում էր միշտ յարգանք ու սէր: Հայրս յարգում էր մեծ եղբորը. մայրս, իբր հարսը, դեռ ևս կամաց ձայնով էր հետը խօսում, բերանն էլ կիսովին ծնօտակալով փակած:

Փայտեայ ճրագկալի վրայ դրւած աղօտ լամպը հաղիւ լուսաւորում էր սենեակի վերի կողմը, ուր երկու եղբայրները—հայրս ու հօրեղբայրս նստել խօսում էին: Նրանց առաջ, ցած աթոռակի վրայ դրւած կար պանիրից, սոխից և հացից բաղկացած ընթրիք, իսկ կողքին գինու մեծ ամանը և բաժակը: Մայրս, առնուիկի*)

*) ձկան մի տախակ, որի վրայ, ձեռքով մանելու համար, բրդի բուլակ են անցկացնում: Շինւած է առնուի բաղից:

վրայ մաքուր բրդի մի քուլա փաթաթած, պատի մօտ կծկւել՝ մանում էր: Գոյրերս քնել էին:

Առաջ ես ներս մտայ: Մարտիկը հետեւեց ինձ:

—Բարի երեկոյ...

—Ա՛յ, Ասծու բարին, Վահան, գոչեց հօրեղբայրս —եկա՞ր վերջապէս... էս ո՛ւր էիք գնացել:

—Ս. Գրիգոր ուխտի, հօրեղբայր:

—Հա՞... հը՛մ... քմծիծաղ տւաւ ծերունին

—լա՛ւ, Ս. Գրիգոր է... ինչ որ է, ուխտներդ ընդունական:

—Քեզ օգնական-պահապան:

—Ապրիս... Հեռի՞նդ ուլ է. ընկե՞րդ է:

—Մարտիկ էֆէնդին է, հօրեղբայր:

Գեռ ծանօթ չէր: Ուշադրութեամբ զննում էր նրան:

—Հա՞... արեց նա—համեցէ՛ք, էֆէ՛նդի:

—Բարի երեկոյ ձեզ, խօսեց Մարտիկն ու նստեց:

—Ասծու բարին: Բարի եկար... համեցէք, մօտ

նստի՛ր, Շմաւոն էֆէնդի:

Հօրեղբայրս էլ, ջնայելով իմ պնդելուն, դեռ չէր հաւատում որ ընկերս Շմաւոնը չէ: Կարծում էր որ մենք թաղցնում էինք:

Ի մեծ զարմանս ինձ, յանկարծ Մարտիկը, որ նստել էր, լրջութեամբ հօրեղբորս դարձաւ ու առաց.

—Քիչ սխալւել էք... Ես Շմաւոնը չեմ... Շմաւոնը Երզնկա է և այս կողմերը չի գալու առ այժմ. սակայն ես նրա ընկերն եմ, Մարտիկը:

—Հա՞... ուրախացաւ հօրեղբայրս —Մէրքէդում առաջին որ դու Շմաւոնն ես...

Ապա, յանկարծ, շուրջը նայեց և աւելի մեղմ աւելացրեց.

—Լսի՛ր ինչ կ'ասեմ, Մարտիկ էֆէնդի. եթէ բան աւելի մեր գիւղումն անելու, շուտ արա... մարդիկ անհամբեր են գտնում. Շմաւոն ու բժիշկը չեկան, թէև

լուր էր հասել որ գալու էին... Եթէ քեզ են ուղարկել, ուշացնելդ աւելորդ է, որովհետեւ մէրքէզում արդէն խօսում են քո մասին:

Մարտիկը պահ մը լռեց, յետոյ իմ կողմը դարձաւ, ձեռքն ուսիս գրաւ ու ասաց.

— Ահա ո՛վ կը մնայ այստեղ... Ես մի քանի օրից յետոյ պիտի գնամ... Վահանը կը տեսնուի Սաչատուր պատեկու հետ, և եթէ իրաւ է, որ կան ձեզ նման սրտոտ ու քաջ ծերունիներ այստեղ, Վահանի անելիքները շատ կը հեշտանան...

Պէտք էր տեսնել թէ դրանից յետոյ մի բոպէ ինչ պիտի խոր, վախախառն լռութիւն յաջորդեց: Հայրս իսկոյն վեր թռաւ, դնաց դռնից դուրս նայեց, ապա փակեց ամուր, եկաւ իր տեղը նստեց ու ասաց.

— Կամաց խօսէք... Թուրք դրայիները սաստիկ կասկածոտ են դարձել և լրտեսում են իւրաքանչիւր Հայի վրայ...

— Է՛... Կանչեց հօրեղբայրս — հերիք է վախը, Մարկոս, մեռա՛նք մենք վախկոտութիւնից... խեղճները անիծեմ ես այդ լրտեսներին... այնքա՛ն մեռանք, որ 1400 մարդ ունեցող Արմտանը մի վահա՛ն էլ չկարողացաւ պաշտպանել:

Ապա դարձաւ դէպի մեզ ու չնայելով որ ինքն էր զգուշութիւնը արհամարհողը, գլուխը իջեցրեց ու ցած ձայնով հարցրեց.

— Իրա՛ւ է, Կ. Պօլիս ցոյց է եղել... Ընկերութիւնը այս կողմերում մարդիկ ունի... շուտով պիտի նշանը տրւի... խօսեցէ՛ք... Ողջ գիւղը մի ամսից ի վեր լուրերի է սպասում, անհամբերութիւնը խնթթացրել է մեզ, անորոշութիւնը ուշք չի թողել վրասներս...

Այս բոլորը այնքան յանկարծակի էին ինձ համար, որ ո՛չ մի բառ պատասխանել չկարողացայ: Երբէ՛ք չէի

կարող սպասել, որ հօրս և հօրեղբօրս նման ծերունիներն անգամ վարակւել էին նոր հովերով: Ո՛չ միայն վարակւել, այլ և իրանց երեակայութեան մէջ արդէն ամէն ինչ կատարւած, ամէն ինչ պատրաստ համարելով — «նշանի» էին սպասում:

Ըստ երևութիւն ամբողջ գիւղը այդպէս էր: Նշան, վճռական բոպէ, ոգևորութիւն և գրեթէ մանկական շտապողութիւն:

Մարտիկն անգամ, լսելով հօրեղբօրս դէմքը, կնձռեց և մոտա՛ն՝ լուռ մնաց:

Չէ՛ որ մենք ինքներս չգիտէինք թէ ինչ պիտի լինէր: Կ. Պօլսի ցոյցը միթէ պէ՛տք էր համարել որպէս դորձնական քայլերի սկիզբ. միթէ այդ անյաջող, կազմակերպութեամբ և անակնկալ կերպով տեղի այդքան միամտութեամբ և անակնկալ կերպով տեղի ունեցող դէպքը կարծել էր տւել գաւառներին, թէ անմիջապէս ահա պատրաստ էր ապստամբութիւնը, թէ անմիջապէս կարելի էր պարզել դրօշը և ատելի լուծը թօթափել:

Բայց չէ՛ որ այդ ամենը կարող էր զարհուրելի, չարագուշակ հետեանքներ գաւառներում էին, որ «Ընկերութիւն» ունի գէնք, բանակ, զօրեղ կազմակերպութիւն, որ նրան միայն մի նշան էր հարկաւոր՝ սկսելու համար:

Սոսկումից դողում էի: Եթէ՛ զսպել անհար լինէր, եթէ՛ յիրաւի գաւառացի ճնշող ժողովուրդը, յոյս դրած կազմակերպութեան երեակայած ոյժի վրայ, — սկսէր դորձնական քայլեր և կարծէր թէ օգնութիւն կ'ունենար «Ընկերութիւնից»...

Ա՛հ, ո՛չ, չափազանց զարհուրելի կը լինէր: Ո՛չ ինչ, գրեթէ ոչինչ չկար դեռ. նոյն իսկ կազմակերպութիւն գոյութիւն չունէր որոշ շրջանակով: Կային միայն պրօպագանդիստներ — այդ ոգևորւած և ոգևորութիւնից ստող, եղածները գունաւորող, գրգռելու համար մեծածն խոստումներ անող և խորհրդաւոր ձեւերով՝ գոյու-

Թիւն չունեցող բաների մասին լուրեր տարածող մուկ-
աւանդները, որոնք գիւղից-գիւղ, քաղաքից-քաղաք էին
տանում կրակը, մոռանալով որ այդ նոյն կրակով կարե-
լի էր մոխիր ու աւերակ գոյացնել անպատրաստ ազգա-
բնակութեան մէջ, մոռանալով որ մղուող փոթորիկը կա-
րող էր այնպիսի՝ փայտեր տապալել, որոնք եթէ աւելի
լաւ ամրապնդւէին, ապագայում կարող էին ամէն հա-
կահարւած ի դերն հանել...

Բայց ահա մենք գտնուում էինք դառն, զարհուրելի
իրականութեան առաջ։ Ծերունիներն անգամ, իրանց
ամբողջ խոհմտութեամբ ու լրջութեամբ, համոզւած էին
որ ամէն ինչ պատրաստ էր, որ միայն նշանն էր հար-
կաւոր տալ—և երկիրն ամբողջ ոտքի էր ելնելու, իր
ազատութիւնը զօրեղ բռնաւորի ձեռքից կորզելու։

Պատրաստ... Ո՛հ միայն պատրաստ չկար ոչինչ,
այլ նոյն իսկ պատրաստելու համար չէին արւած ան-
հրաժեշտ առաջին քայլերը։ Նոյն իսկ չկար ծրագիր,
չկար կազմակերպութիւն, այլ կային մի բուռը մարդիկ,
որոնք կարողացան օգտւել մայրաքաղաքի ժողովրդի
ծայրայեղ տառապանքից, համոզելին որ բողոքը պիտի
ազդէր, անդէն ու խաղաղ ցոյցը պիտի ո՛ր և է բան կոր-
դէր... ու կ'։ Պօլսի փողոցների սալաշատովը ներկեցին
անմեղ արիւնով։

Եւ բռնաւորը, որին հարկաւոր էր դեռ քնած թո-
ղել, մինչև որ սարուկը կատարեալ ոյժի տէր դառնար՝
զարնելու համար, բռնաւորը զարթնել էր. սարուկի
անխոհմ, մանկական անփորձ քայլը նրա ուշադրու-
թիւնն էր հրաւիրել։

—Սօսէ՛ք... չարունակեց հօրեղբայրս անձկու-
թեամբ—մի թագցնէք մեզնից... մենք ամէն բան զի-
տենք, զիտենք որ Լնկերութիւնը հաղարներով մարդիկ
ունի մեր կողմերում, որ այդ մարդիկ խմբեր կազմած՝
սպասում են որ մենք էլ ոտքի ելլենք ու միանալով

իրանց՝ դուրս քշենք անօրէն ազգին մեր հողերից, ազա-
տենք մեր վիզը սարկական օղերից, և կոտորենք այդ
անխճած պաշտօնեաները... Մեզ ասել են, որ երբ
Շմաւոնը կամ Բժիշկը երեսն այս կողմերում, քիչ յետոյ
էլ խմբերը կը գան, նշանը կը տրւի...

Մարտիկը փորձեց ընդհատել նրան։ Հետզհետէ աւելի
մռայւած, ոտքի ելաւ, յուսահատաբար ինձ նայեց...

—Ուրեմն, չարունակեց հօրեղբայրս—երեւի դուք
Լնկերութեան մարդիկը չէք, որ այդ բոլորը չգիտէք...
Կամո՞ղջ դաւառը գիտէ, ամէնքը պատրաստուում են...
Իրաւ է, դէնք չունենք, բայց մեզ խոստացել են, որ
Իրաւ է, դէնք չունենք, բայց մեզ խոստացել են, որ
Շմաւոնն ու Բժիշկը դէնքեր են բերելու և կը ցրեն մեզ,
որ մեզնից միայն կտրիճներ են ուզում... Ս՛հ, դուք
չգիտէք. դուք երեւի չէք հաւատալ, բայց ինձ նման
ծերունիներն անգամ ոտքի կ'ելնեն. Թուրքի լուծը
արդէն չափազանց անտանելի է դարձել հայ ժողովրդի
համար, չափազանց... էլ տուն, կլին, կրօն, եկեղեցի
և պատիւ չմնաց... ամէն, ամէն ինչ պղծում են, ամէն
ինչ խլում... Հայը չո՛ւն է, հայը մարդ չէ...—ամէն
թուրք լակոտ այդպէս է գոռում երեսիդ և դու չես կա-
րող կարել նրա լեզուն, չես կարող լա՛ց լինել անգամ...

Սաաց և յուզւած՝ մի բաժակ զինի մի ումպով դա-
տարկեց։ Հայրս սոսկիմամբ շուրջն էր նայում և աչքերը
վեր, բայց երգիքին էր, վախնալով որ այնտեղից լրտե-
սողներ, լսողներ կը լինէին։

—Կամաց խօսիր, եղբայր, կամաց... մրմուռւմ էր
նա։

Եւ լուրջ էր ընկերս. նկատուում էր գէմքի վրայ
վարանումն։ Խօսել էր ուզում, սակայն ինչպէս յուսա-
խաբ անէր այդ պատւական ծերունիներին, նրանցով
ամբողջ գիւղացոյց, ամէնքին... Սակայն որ ոչինչ չկար
պատրաստ, որ ճշմարտութիւններ չէին լսածները և որ
դեռ պէտք էր սպասել, դեռ պէտք էր լուռ՝ կրել լուծը,
նախապիւքն ու տանջանքը...

III

Այդ երեկոյ, մեր սենեակը քաշւած, երկուսս էլ մռայլ տաք վիճարանութիւն սկսեցինք:

Ես պնդում էի, որ հարկաւոր էր զուտ ճշմարտութիւնը զնել հասարակութեան առաջ, որ չպէտք էր զուր յոյսերով ու ոգեւորութեան արդիւնք գունաւորումներով՝ բռնակալութեանը զոհեր տալու թելադրել գիւղացոյ: Պնդում էի, որ հարկաւոր էր իսկութիւնը պարզել, կեղծ ուղին թողնել և ժողովրդին իսկական հողի վրայ հանելով՝ յեղափոխութիւնը չվտանգել:

Մի ինչ որ Շմաւոն, որի ու վրնելը վերջ ի վերջոյ չկարողացայ իմանալ, անցել էր Փոքր-Ասիա, մտել Արաբկիր, Տիվրիկ, հասել մինչև Կամախ և իր հետքերի վրայ թողել փոքրիկ խմբեր՝ կազմւած հրդեհի համար. նման այն զինւորների, որոնք պատրաստ էին իրանց աներն անդամ հրդեհելու, միայն թէ հրդեհն սկսէր:

Ցոյցից առաջ երկու պարսկաստանցի երիտասարդներ եկել էին Ալին, գրգռել ժողովրդին, ստել՝ որ կազմակերպութիւն կայ, որ ահաղին քանակութեամբ զէնք պիտի բերւի, որ ամէն տեղ պատրաստ էր ապստամբութիւնը և որ շուտով նշանը պիտի տրւէր ընդհանուր յեղափոխութեան:

Բռնել-բանտարկւել էին նրանք, իրաւ է. սակայն չնորհիւ պարսկաստանցի լինելուն, երկուսն էլ ազատւել էին և իրենց հետքերի վրայ կայծեր թողնելով՝ անհետացել:

Այնուհետեւ երեւան էր եկել մի հայ բժիշկ, որ այժմ իսկ պտոյտներ էր անում Ալին, Տիվրիկ և նրանց գիւղերը: Պաշտօնի գիմակովն ապահովւած, յաջողւում էր նրան խմբեր գոյացնել այս-այն տեղ, բորբոքել երիտասարդութիւնը:

Մեզ հատուկտոր լուրեր էին միայն հասնում այդ նոր պրօպագանդիստի մասին: Ժողովուրդը նրա վերա-

բերութեամբ արտասովոր բաներ էր պատմում: Ամբողջովին լարւած, կարծում էին թէ այդ մարդն էր ամէն բանի հողին և նա պիտի կործանէր բռնակալութեան լուծը, աղատէր երկիրը:

Մարտիկը առարկում էր որ չպէտք է սուր կերպով յուսախաբ անել արդէն լարւած ու յեղափոխական կազմակերպութիւններից շատ բան սպասող ժողովրդին: Պէտք էր թողնել որ նոքա նոյն մեծ գաղափարն ունենային «Ընկերութեան» մասին: Ծշմարտութիւններ կան — ապում էր նա — որոնք սպաննել կարող են: Սրդեօք, եթէ գիւղացոյ իսկութիւնը ասենք, ո՞վ կարող էր երաշխաւորել, որ չէին ընկճւել նրանք, յուսահատութեանը վրէպել, որ չէին ընկճւել նրանք, յուսահատութեանը վրէպել, որ չէին հաւատ ընծայել յեղափոխութեան, կ'արհամարհէին յեղափոխականներին, զգալով որ ոչինչ այլ ևս բռնակալութեան կողմն է. նոյն իսկ իր մասնէին պրօպագանդիստներին, որպէս զի չվտանգէին:

Այս ուղղութեամբ մտածելով էր, որ նա լուել էր, չէր խախտել հօրեղբօրս հաւատքի հիմքը: Վախնում էր, որ եթէ իրականութիւնն առի, գործը մեռնելու տատիւ՝ ճանի՝ կ'ընկնի. չափազանց արդէն ժողովուրդը անւած էր քարոզւած խոստումներով:

Եւ վերջապէս, նոյն իսկ պիտի հաւատային մեր ճշմարտութեանը: Չէին ենթադրել, որ մենք չգիտենք, որ մենք ստախօսներ ենք, «Ընկերութեան» թշնամիներ և նոյն իսկ յեղափոխութեան դէմ գործող դաւաճաններ...

Ժողովուրդը մի անգամ ոտք էր դրել մի որոշ ճանապարհի վրայ. ետ դարձնելը վտանգաւոր էր. մնում էր դանդաղեցնել քայլը և դանդաղութեան ժամանակ՝ ջանալ ուղղելու սխալը, անդադադաւէս ետ դարձնելու նրան և իսկական ուղիի վրայ հանելու:

Այդ եղաւ մեր եզրակացութիւնը: Որոշեցինք չհերքել ժողովրդի լսածներէից էականները և կամ, եթէ հեր-

քել, անել այդ մեծ գլուշութեամբ, կամաց-կամաց և փոխարէնը ուրիշ, աւելի դրական մտքեր ներշնչելով: Չսխալել ու չհաստատել նախկին անխոհեմ պրօպագանդիստների խոստումներն ու մտացածին պատմութիւնները զէնքի, կազմակերպութեան, նշանի և այլն մասին: Դրա փոխարէն՝ սկսել մի հիմնական, առողջ, յամրաքայլ, բայց հաստատուն պրօպագանդ. ջանալ միւս կողմից էլ՝ դոյալցնելու կազմակերպութիւն, գաւառի ապստամբութեան գործը զեկալարող լուրջ, չշտապող կազմակերպութիւն, որ սխառմամտիք գործողութիւնների ձեռնարկէր, զսպէր անսամանակ ոգևորութեան սանձարձակութիւնը, ճշգրտէր չվտանգել ժողովրդի տրամադրութիւնը և չհնթարկել յեղափոխութիւնը՝ յետագնաց տխուր և արիւնալից փորձանքին:

Բայց դրա համար իսկ անհրաժեշտ էր նախ տեսնել երկու անձի հետ, որոնց անունները անդադար պատում էին ժողովրդի բերնում—Բժիշկը և Շմաւոնը:

—Շմաւոնը չկայ, ես գիտեմ, ասաց Մարտիկը—դա մի ինչ որ ինքնարոյս պրօպագանդիստ է եղել. ինքն իրան, ինքնագլուխ եկել է, առաջին կայծերը դրել և այժմ հեռացել է երկրից: Մեզ հարկաւոր է Բժիշկի հետ տեսնել և խաչատուր պատելու: Պէտք է իմանալ թէ ինչ են նրանք, ինչ են ուզում անել, ինչ գրօշի տակ են գործում, ունեն կազմակերպութիւն:

—Ինչ պատմում էին զիւղերում —ասացի ես— որ Բժիշկը Բինկեանի մէջ յաճախ լինելով, այնտեղ մի ինչ որ ընկերութիւն է կազմել և որ արդէն կառավարութիւնը սկսել է կասկածանքով նայել Բժիշկի պոտյանների վրայ...

—Տեսնենք: Ես կը գնամ Բժիշկի հետ տեսնելու: Իսկ դու խաչատուր պատելիին գնա. նա տեղացի է և քեզ հետ աւելի պարզ կը խօսի:

Միւս օրը Մարտիկը մեկնեց: Բժիշկը Ալինի կողմերն էր. այդպէս ասացին մեզ:

Ես պատրաստուում էի կամա, խաչատուր պատելու գնալ, երբ միւս օրն իսկ մեր գիւղում տեղի ունեցող զէպքերը այնպէս արգելք եղան ինձ, որ մինչև մի ամիս ամբողջ, իբր փախստական, ստիպւեցի մեր գիւղից դուրս, հօրաքրոջս մօտ թաղնւել Բինկեան: Բայց այստեղ, նախ քան պատմութիւնս շարունակելը, ինձ հարկ է մի փակագլիժ բանալ՝ պատմելու համար մեր գիւղի երկու կուսակցութիւնների մասին, որոնք սկիզբ էին առել 1888-89 թւականից և հետզհետէ մեծ չարիքներ էին առաջացնում:

Ըստ հնաւանդ սովորութեան, Արմատնցիք իրանց գիւղի ամբողջ աւաւրը նախիր կազմած՝ ուղարկում էին ամառները որոշ արօտաւայր և ամառուայ երեք ամիսներում թողնում պատսպարելու մի ընդհանուր փարախի մէջ:

Արմատնցոյ սարն էր այդ—ամառանոցը:

Չգիտեմ ինչու, որի՞ դրդմամբ կամ ինչ գիտաւորութեամբ—և շատ կասկածում եմ որ դա դա՛րձեալ մեզնից նախնիքաց «եռանդոտ» պրօպագանդիստների գործը լինէր—գիւղի մը խումբեր իտասարդ ոյժեր, իրանք իրանց վրայ «ազատական» տիտղոսն առած՝ մտածեցին առանձին փարախ ունենալ, որպէսզի «կարող լինէին մասնաւոր խնամքներով բաղմացնել ոչխարները»:

Մինչև այժմ էլ ծիծաղս գալիս է, երբ մտաբերում եմ այդ հոտոտներին, իրանց «ազատական» կոչումով: Մինչև իսկ հին փարախները գործածողներին նրանք տիտղոս էին կնքել—«Միապետականներ»:

Անշուշտ ազատականները վերջի վերջոյ կարող էին միայն ծաղրի առարկայ դառնալ իրանց յաւակնութիւնների համար, բայց ինչ արած, որ մեր աղաները վերաւորանք զգացին նրանց վարմունքից, չհաւանեցին այդ «նորամուտ» սովորութեանը և մինչև իսկ ծածկարար քանդել տւին նոր շինւած փարախները:

Սկսեց կռիւը: Ժողովուրդը երկու մասի բաժանեց. միմեանց մնասե՛լ, միմեանց դէմ ստոր միջոցների գործադրե՛լ...

Աղաներից մէկն էլ մի օր Մէրքէզ դնաց, ու մտածելով վերջ դնել ազատական երիտասարդների «սրիկա-յութիւններին», ամբաստանեց շատերին որպէս յեղափոխականներ, հաղորդեց որ նրանցից մի քանիսն էլ յարաբերութեան մէջ էին էրզրումի «խռովարարներ»-ի հետ:

Կառավարութեան պաշտօնեաների ուղածն էլ հէնց այդ էր: Եկամուտի նոր աղբիւրներ էին բացւում. ինչո՞ւ չօգտուել:

Անմիջապէս ձեռնարկեց գործի. զափթիէներ, ձերբակալութիւն, քննութիւն, կաշառք, բանտարկութիւն:

Չուշացաւ նաեւ պղտոր ջրի մէջ ձուկ որսացող անձերի յայտնւելը: Ամբաստանութիւնները ստեղծեցին ինքնակոչ փաստաբաններ ու միջնորդներ: Երեւան եկան Հաջի Գէորգ ու Թօփալ Վարդանը. առաջինը՝ գիւղի օրէնսդէտն էր, երկրորդը՝ սաիրիչը, որ համարձակ բժշկութիւն էլ էր անում:

Այս երկու անձնաւորութիւնները, իրանց շահերի տեսակէտով, ուրիշներն էլ՝ անձնական թշնամութիւններից ու սխից դրդւած՝ զրպարտութիւններ ու ամբաստանութիւններ էր, որ տեղում էին Մէրքէզի պաշտօնեաների առաջ:

Խնդիրը հետզհետէ մեծանում էր, լուրջ կիրպարանք էր ստացել արդէն. երբ ես գիւղ եկայ: Հայրս ու հօրեղբայրս սակայն ջանացել էին միշտ հեռու պահել իրանց, և ոչ մէկ կուսակցութեան կողմն էլ չէին բռնում: Աշխատել էին նրանց գրաւել. այս ու այն կուսակցութիւնը մտածել էին հօրեղբօրս գոնէ համոզել, բայց չէր յաջողել:

Կառավարութիւնը, իրաւ է, շուտով էր նկատել, որ զրպարտութիւններից ո՛չ մէկը հիմք չունէր, սակայն գործը ձգձգում էր, խուզարկութիւնները մէկ-մէկ կա-

տարում, ոսկիներ կորզելու մտադրութեամբ: Արմատաները մի քանի հարիւր ոսկի տուժեցին. մի քանի մարդիկ ծեծի, բանտի դո՛ւ տւին և գործը անշուշտ լիովին կը փակւէր, եթէ Հաջի Գէորգը ու Թօփալ Վարդանը չլինէին:

Ահա դրանց էր, որ յաջողւել էր խնդիրը մինչև Երզնկա հասցնել. և այն օրը երբ ես մտադիր էի մեկնիլ դէպի Կամսա կամ Բինկեան, խաչատուր պատուելուն տեսնելու, այն օրն իսկ յանկարծ գիւղ մտան Երզնկայի ընդհանուր դատախազի օգնականն ու տասի չափ զափթիէներ:

Երեկոյեան դէմ էր, երբ լուրը մեզ հասաւ:

Ձին էի թիմարում միւս առաւօտեան համար, երբ յանկարծ դուռը բացւեց և ակոտ մտաւ հօրեղբայրս:

— Ի՞նչ բանի ես, տղա՛յ, կանչե՛ց նա չէմքի վրայ կանգ առնելով:

— Ձին եմ թիմարում, հօրեղբա՛յր. վաղն առաւօտ ուղում են Կամսա գնալ:

— Իսկ Մարտիկ էֆէնդի՞ն... վե՛րն է:

— Ո՛չ, գնաց:

— Ե՛րբ... գոչեց ծերունին յուզմամբ և ներս գալով

— ե՛րբ գնաց:

— Երէկ առաւօտ...

— Ո՛ր կողմը:

— Ակն:

— Հա՛... ազատ շունչ առաւ ծերունին. ուրեմն նրանց չի պատահիլ: Այդ լաւ եղաւ... իսկ դո՛ւ, թո՛ղ ձին և անից դուրս մի՛ գնալ:

— Ինչո՞ւ, հօրեղբա՛յր...

— Երզնկայից զափթիէներ են եկել մի մեծ պաշտօնեայի հետ և խուզարկութիւններ սկսել:

Րոպէտպէս վախ դեպցի: Բռնւե՛լ, քննութիւն... Իսկ յետոյ, երբ իմանային Պօլսից գալս, կը գրէին այնտեղ և ամէն ինչ կը յայտնւէր:

Թողի ձին ու հօրեղբորս հետ տուն մտանք։ Հայրս էլ եկել էր և ինձ էր հարցնում։ Երբ տեսաւ՝ կանչեց։

— Սյատե՛ղ ես... Լա՛ւ, էլ դուրս չգնաս... և կամ, աւելի լաւ է գնա հօրեղբորդ տանը... Եթէ բան է, գան խուզարկեն, կ'ասենք գնացել ես։

— Չէ՛, Մարկո՛ս, միջամտեց հօրեղբայրս. աւելի լաւը գիտե՞ս որն է. արի այս գիշեր իսկ Բինկեան, մեր Թագուհի մօտ ուղարկենք գնայ. Բինկեան վախ չկայ. թող մի քանի օր հօրքրոջը հիւր լինի։

— Հա՛, լաւ ասացիր, ուրախացաւ հայրս. Բինկեանից ասպանով տեղ չկայ. այնտեղ խուզարկութիւն անելու, նեղութիւններ տալու մտադրութեամբ գնալ չեն կարող. կը վախենան։

Ապա դարձաւ մօրս ու հարցրեց.

— Ի՞նչ կ'ասես, կնի՛կ։

— Հա՛, հա՛... արեց մայրս անձկանօք, թող գնայ. թէ չէ կը մատնեն, կը բռնեն...

— Անշու՛շտ. խօսեց հօրեղբայրս մռայլ դէմքով— ջորեպան Էօմէրն արդէն երէկ ինձ բռնել փողոցում, ծիծաղը դէմքին՝ հարցնում էր թէ Վահանը Ստամբուլից էր եկել, միւզիկներով էր...

— Ա՛յ-այ... ցնցեց հայրս, չո՛ւտ ուրեմն... Միայն Էօմէրը չէ. հայ մատնիչներ էլ շատ ունենք... Կնի՛կ, պատրաստութիւններ տես. վաղն առաւօտ, դեռ լոյսը չբացւած, ես ինքս Վահանին դիւղից կը հանեմ և մինչև ձորի միւս գլուխը կը տանեմ։

Այնուհետեւ երկու եղբայրները նստեցին ընթրիքի և սկսեցին պատմել ինձ կուսակցութիւնների ծագումը, աճելը, մատնութիւնները, Հաջի Գէորգի և Թօփալ Վարդանի արածները...

Անշուշտ երգնկայից եկող դատախազը պիտի ունենա՛ր անուաններ և միւս օրն իսկ սկսելու էր խիստ խուզարկութիւններ։ Ո՛չ Հաջի Գէորգ և ոչ էլ Թօփալ Վար-

դանը առիթը չէին փախցնել ինձ ևս մատնելու, որպէս զի յետոյ, բանալից աղատողներ հանգիստանալու պատրուակով՝ կեղեքէին հօրս։

Մնում էր թագնեւ։ Ես ինքս, հօրս տալիք ոսկիներին կամ լինելիք խուզարկութիւնների մասին այնքան անհանգիստ չէի լինում, որքան նրանից, որ կարող էին բանտարկել և կամ նոյն իսկ, եթէ չբանտարկէին այժմ, կարող էին իմանալ Պօլսից գալս, գրել—տեղեկութիւններ հարցնել և ահա ամէն ինչ կը կորուէր, ես էլ հետը։

Նո՛ր գիւղ հասած լինելով, ընդհանուր դատախազը դեռ հանգստանում էր այդ գիշեր։ Միւս առաւօտեան էր գործի սկսելու, բայց այդ ժամանակ ես արդէն հեռու կը լինէի գիւղից։

Փոքր Հայքի այդ հին ու նշանաւոր գիւղը, Բինկեանը, Ակն քաղաքից քիչ հեռու, գտնուում է Դերսիմի լեռնաշղթայի ծայրին, չինւած ժայռերի կուրծքի վրայ։

Անմատչելի բերդի է նման։ Տները միմեանց գլխի, ժայռերի ծայրերում, ապառաժների ստորոտներում, անգնդախոր ձորերի ափերին կանգնած՝ խոժոռ և լուրջ կերպարանք են տալիս գիւղին։

Եփրատը կծկւած ու սեղմւած՝ լզում է խոր կիրճեր, որոնք սև ու մթին, պտղայններ են գործում գիւղի շուրջը և նրան գրեթէ ամէն կողմից նմանեցնում ապառաժուտ կղզու։ Միակ մուտքն այնտեղ—կամուրջն է, ձգւած մի ժայռից դէպի միւսը։ Նա՛ իսկ ամբարցրած է երկու կողմերից՝ դռներով, որոնք գիշերները փակուում են։ Բացի դրանից, չարժական էլ է. կարող է վերցւել և անցքն այլևս անհետ դարձնել։

Փոքր չէր Բինկեանը։ Մօտ 1000 բնակիչ ունէր, երեք եկեղեցի, երկու ուսումնարան։ Բնակիչներն էլ խիստ կտրիճ, գրեթէ ամենքն էլ ղինւած և բարեկեցիկ։

Փոքր ժամանակս էի եղել այդտեղ. գրեթէ 10—15 տարի առաջ. և այժմ, երբ կամուրջն անցայ, մի առ մի չիչեցի ամէն բան։

Սակայն հօրաքրոջն տունը չէի կարողանում գտնել : Ստիպւեցի, կամուրջն անցած, հարցնել մի անցորդի : Վրաս նայեց այդ անցորդը հետաքրքրութեամբ, յետոյ լուռ մտած վեր պարզեց և աւելացրեց .

— Այդ շաւիղով ուղիղ գնա և հարցրու :

Սրապիօն աղան, հօրաքրոջն ամուսինը, հարուստ մարդ էր ճանաչւած դիւղում : Տունը բարձրադիր, մի սիրուն, երկարկանի շէնք էր, յիշում էի, բայց ճանապարհը մոռացել էի :

Եւ երբ անցորդի ցոյց տւած շաւիղով, ձիուս սանձը բռնած բաւական ելայ, յանկարծ շուրջն նայելով՝ ամէն ինչ մտաբերեցի : Ահա՛ այնտեղ, այդ ծանծաղ ձորադլխի ժայռերին կրթնած սիրուն տունն էր :

Արեգակը նոր էր ծագել դիմացի լեռների ետեւից և նրա առաջին ճառագայթների տակ, այդպէս բարձրից նայելով ոչինչ չկար աւելի շքեղ ու վայրենի, քան Բինկեանի չրջակայքը, հեռու—հորիզոնին վրայ փռւած խորդաշտը, Եփրատի՝ տեղ-տեղ արեւին ելած փողփողուն ջուրն ու զով, թարմ, այն նօսը և սքանչելի գեղիւնը, որ փչում էր բարձրաբերձ լեռների կատարներից :

Մի բույժ կանգ առի սի ժայռի տակ . հանդիստ էի այժմ, գտել էի տունը, անհորձ Բինկեան էի հասել և դիտէի որ այդ անառիկ տեղից, կտրիճ բնակիչների միջից, ո՛չ մի զարթիէ չէր յանդգնիլ դալ ինձ հանելու :

Ու երբ կուշտ նայել էի, ծծել կազդուրիչ օդը լիաբերան, և զւարթ, շարունակեցի ելնել, ետեւիցս քարշ տալով ձիւս, որ բաւական յոգնել էր :

Երբ հօրաքրոջն տան տափարակին հասայ, դռան առաջ հանդիպածս առաջին անձը եղաւ մի գեղեցիկ, երկարահասակ աղջիկ, որ իր խոշոր, բոցափայլ աչքերը վրաս սեւեռած, ձեռքը մի զամբիւղ բանջարեղէն, կանգնել զննում էր ինձ :

Անշուշտ Մարիամն էր, հօրաքրոջն այն աղջիկը,

որի 8—9 տարեկան էի թողել և հեռացել : Բայց այժմ որքան գեղեցկացել էր : Ուղղակի հրաշալիք էր :

Լեռների փռած ստուերի մէջ, ապառաժի կողքին կանգ առած այդ վայելուչ հասակով ու վայրենի, լուրջ գեղեցկութեամբ հմայիչ աղջիկը այնպիսի խոր տպաւորութիւն թողեց վրաս, որ պահ մը կանգ առի և հիասունմ էի նրա մազերի, արտայայտիչ, թափանցող աչքերի և ճապուկ ու երկար հասակի վրայ :

Ձէի կարող երբեք մտածել, որ Մարիամն այդպէս եղաւի գեղեցկութեան դարձած լինէր : Ասենք, Բինկեանցի աղջիկները մեծ մասամբ գեղեցիկ են լինում, սակայն սա, դիմացս կանգնածը՝ նման էր ապառաժներու գիւցուհու :

Ձիւս քաշեցի, դարմացած աղջկան ժպտելով, կաշեցի սիւնին, յետոյ մօտ գնացի, աբաղութեամբ դրկեցի գեղեցկուհուն և համբուրելով՝ ստացի .

— Ահա՛ թէ ինչ, Մարիամ, այդ որքան գեղեցկացել ես :

Աղջիկը յանկարծակիի դալով, մի վարկեան շարժմանայ, կարմրեց, գոնառուեց, յետոյ յանկարծ, ուժգինութեամբ դուրս թռաւ գրկիցս և բռունցքի մի դօրեղ հարւածով այնպէս ետ մղեց, որ քիչ մնաց փուէի գետին :

— Ո՛վ ես դու, լիբը մարդ, գոչեց նա—որ հաւարձակութեամբ ես մի օտար աղջկայ համբուրել :

Ու բռունցքները սեղմած, բոցափայլ աչքերով մի սպառնական քայլ առաւ դէպի ինձ :

Վախեցած, ամաչած, ժպտեցի և ստացի . — Ինչպէս, ուրեմն չճանաչեցի՞ր քեռորդուդ, Վահանին... Ասենք մեղաւորը ես եմ. 10 տարի է չենք տեսել միմեանց. մոռացած կը լինես ի հարկէ :

Հաղիւ տակ էի անունս, որ աղջիկը ետ քաշեց, բռունցքը բաց արաւ, կարմրեց, ծիծաղեց և ստաց .

— Ես Մարիամը չեմ... Մարիամը ներսն է... Դու սպասիր, ես վազեմ աչքալուսանք տամ...

Ու թողնելով ինձ ապշած, վախեցած—ներս վազեց։ Որպիսի՞նք յիմարութիւն էի գործել։ Համբուրել էի մի օտար աղջիկ։ Լա՛ւ մուտք էր։ Գիտնալով Ռինկեանցոց ընտանեկան բարքերն ու դիւրաբորբոքութիւնը, սաստիկ զայրացայ գործածս անխոհմութեան վրայ։ Սուաջին քայլին իսկ թշնամի էի շահելու այն գիւղում, ուր եկել էի ո՛չ միայն պաշտպանութիւն, առժամանակեայ թագստոց խնդրելու, այլ և ուր մտածում էի սկսել պրօպագանդ։

Շուարած մնացել էի դռան առաջ և չէի համարձակւում ներս մտնել, իբր տնից ուրախ աղաղակներ բարձրացան նախ, յետոյ դուրս վազեց մի այլ աղջիկ, որ այս անգամ անշուշտ Մարիամն էր—և գրկեց ինձ։ Յետոյ երևաց հօրաքրոջս պարթև հասակը։ Մօտ եկաւ, գիրկն առաւ ու այնպէս սեղմեց կրծքին, որ քիչ մնաց շունչս կտրէր։

—Վերջապէ՛ս... գոչեց նա ուրախ—եկար մեզ մօտ, անշուրճ սղայ, ո՛ւր էիր այսքան ժամանակ... Սերովբէն էլ տանը չէ... Մարիա՛մ, կանչիր հօրդ... Մարիամին ձանաչեցինք...

—Այո՛... կմկմացի ես—իսկ սա՞ ով է։ Ես նրան, նրա՛ն Մարիամը համարեցի։

Յոյց տւի հանդիպածս աղջկան, որ այժմ ժպտուն՝ կանգնել էր սիւնի մօտ և մեզ էր նայում։

—Համբարեց նշանի աղջիկն է... Զարուհին։

—Գիտե՛ս, մօրքուր, խօսեց Զարուհին միշտ ծիծաղկոտ—ինձ Մարիամը կարծեց, գրկել—համբուրում էր...

—Վա՛յ, վա՛յ... քրքջաց հօրաքոյրս — համբուրեց քեզ Վահանը... Գուցէ Աստծու մատը կայ այդտեղ... Տեսնո՞ւմ ես, Վահան, ի՛նչ սիրուն ու կտրիճ աղջիկ է Զարուհին։

Կտրիճ՝ այո, բոունցքի հարւածի ցաւը դեռ զգում էի կրծքիս վրայ։ Բայց հօրաքոյրս եթէ չասէր իսկ, աչքս գատել չէի կարողանում Զարուհուց։ Մի տեսա՛կ

ապուշ կտրած՝ մոռացել էի անգամ յայտնելու դրու՛թիւնս, մոռացել էի խօսելը։

Մինչ այդ, Մարիամը ելեր էր տանիքը և այնտեղից դէպի ցած՝ դիւզն ու ձորերը կռացած, խուլ և սուր, թափանցող ձայնով հօրն էր կանչում։

Ժայռերի մէջ նրա կծու ձայնը արձագանք էր տալիս՝ միմեանց անդրադարձնելով։ Ո՛վ գիտէ հայրը որքան հեռու տեղ էր. սակայն Մարիամն ապահով էր, որ իր ձայնը լսելի պիտի լինէր նրան։

Բայց աղջիկը ո՛չ միայն հօրն էր ձայնում, այլ և ի լուր ամբողջ գիւղի՝ գոչում էր։

—Արմատնուց՝ Վահանն է եկել, Վահանը...

Զարմանալի չէր ուրեմն, որ այդ երեկոյ իսկ չըջապատեցի գիւղի երիտասարդներով, որոնք կարծելով թէ «գործի» համար եկած պիտի լինէի —վաղել էին տեսնուելու հետս։

Եւ ինչպիսի՞ առոյգ, կտրիճ ու ջլապինդ երիտասարդներ էին, որքա՛ն ինքնավստահ, համարձակախօս ու անվախ։ Երբ պատմեցի որ կը մնամ գիւղում գուցէ մի առ ժամանակ և որ Երզնկայի դատախազը զտիթիէնեւրով մեր գիւղն էր եկել —նրանցից մէկը, ըստ երևութին աղդեցիկը, ասաց։

—Թահո՛ւ... դան Ռինկեանից մարդ տանեն... Թող փորձեն մէկ...

Բայց, Զարուհուն տեսնելուց յետոյ, «գործ»ով ըզբաղւելու, կազմակերպութեան մասին մտածելու հարցը, ինքնատիքեան կարծես, մոռացութեան էր մատնւում իմ մէջ։ Այլևս նոյն իսկ ձանձրալի էր թւում, անհամբերութեամբ էի լսում երիտասարդների խօսակցութիւնը. ուզում էի որ շուտ հեռանան, որ թողնեն ինձ տանը նստել և վայելել Զարուհու խօսակցութիւնն ու ներկայութիւնը։

Տան կատուի էի նմանում, քանի Զարուհին հօրա-

քրոջ տանն էր—և նա գրեթէ ամբողջ օրն այնտեղ էր —տնից դուրս չէի գնում: Օգնում էի հօրաքրոջ, Մարիամի և Զարուհու հետ ձորերն էինք իջնում, բանջար ժողովում և երբեմն էլ ժայռերն ի վեր մագլցելով՝ նրա տուն էինք մի խոշոր ապառաժի հովանու տակ, ինձ համար չափազանց անորոշալի ժամեր անցկացնելու:

Սիրահարած էի—պարզ էր: Հօրաքրոյն այդ նկատել էր. նկատել էր նաև Մարիամը: Եւ երևի երկուսն էլ վճռելով իրանց մէջ ամէն բան, ո՛չ միայն արդելք չէին լինում Զարուհու գալուն, այլ երբ գալիս էր—չէին թողնում. դնալ ու միշտ ձգնում էին մեզ միմեանց մօտեցնել, մեզ մտերմացնել:

Ասենք հեռու էլ չէր Զարուհու տունը, միայն մի նեղ շաւիղ դէպի ժայռի ետեւ և այնտեղ երևում էր միայաբի, առաջը պատշգամաւոր կոկիկ տուն: Դա էր: Առջևից մի արահետ՝ տանում էր դէպի Եփրատի ափը, այլ և միանում հօրաքրոջ տնից իջնող արահետին...

Այսպէս, թէ քանի՜ օր էր անցել Ռինկեան գալուցս ի վեր —չեմ յիշում, որ մի առաւօտ, երբ լւացել էի ուղում, չարածձի Մարիամը ցոյց տուաւ ինձ դատարկ կուժն ու ասաց.

—Ձուր չկայ, Վահան, իջիր գետը. թէ՛ կը լւացես և թէ՛ մի կուժ ջուր կը բերես. ես խմոր հունցելով եմ դառնում:

Յետոյ ուսիս ձգեց երեսօրբիչ, ծիծաղեց և ներս մտաւ:

Կուժն սուի ու արահետով իջայ: Դեղեցիկ առաւօտ էր. ամառնալերջի սիրուն օրերից մէկը, երբ դաշտի վրայ ամէն ինչ դեղնած, լեռների և ձորձորների մէջ գարունն էր բուրում՝ բաղմամբիւ գոյնդդոյն ծաղիկներով ու դալար կանաչութեամբ:

Կամայ-կամայ, ամէն բոլի կանգ առնելով, արդէն գետի խոխովներն ականջիս էր համում, երբ հանդի-

պելով մի տափակ ժայռի, կուժս կռթնեցրի նրան ու նստեցի:

Այնտեղ հեռում, կամուրջից ցած՝ երևում էին ձորեր ու բլուրներ, աւելի ներքե՛ դաշտը պատած մանիշակագոյն մշուշով. կամուրջի վրայով անցնում էին ձիաւորներ, ձորերի խորքում երևում էր նախիրը, իսկ գետը վրփրալից՝ ոսոսատում էր ժայռերի գլխով ու ջրբախիչով ծածկում շրջակայքը:

Զմայլմամբ, երազուն և արբելիւ՝ զգում էի որ բնութեան ձայների մէջ հրճւում էր հոգիս և որ դանդում էի այնպիսի տեղ, ուր ո՛չ լուսնութիւն, ո՛չ տանջանք և ո՛չ էլ վիշտ կարող էր մուսլել մթնոլորտը: Ազատ, բնութեան ազատ անկիւնը, ոտքերիս առջևից դէպի հօրիզոն տարածւող հեռանկարը մոռացնել տւին ինձ ամէն ինչ, նոյն իսկ այդ լեռների դիցուհին—Զարուհին:

Յանկարծ ետեկցս լսեցի մանր խիճերի գլորելու ձայն: Սթափւած դարձայ և աղչած մնացի: Զարուհին էր. դալիս էր կուժն ուսին և դեռ չէր նկատում, որ այդ ես էի ժայռի վրայ նստողը:

Մի քանի քայլ մնացած՝ նայեց ինձ, կանգ առաւ ու կարմրեց:

—Բարի լոյս... թոթովեցի ես—բարի լոյս, Զարուհի. դո՛ւ էլ ջրի եկար:

—Հա՛. Մարիամն ուղարկեց. խմոր է հունցում, ջուր չկայ:

—Ա՛խ, այո՛... ինձ էր կուժը աւել, որ բերեմ, ևս էլ այստեղ նստել—մնացել եմ:

Ու ոտքի վրայ: Բայց Զարուհին յոգնածի նման կուժը ուսից ցած դրեց և նստեց ելածս ժայռի վրայ:

—Ի՛նչ նստեմ, ասաց—դո՛ւ գնա ջուր լցրու, յետոյ ես կ'երթամ:

—Միասին գնանք:

—Չէ՛... գլուխը թոթեց Զարուհին—միասին չէ:

—Ամէն ոք, ամէն մարդ մի բանով կարող է օգնել...
Մէկը քարերը դուրս կը նետի, միւսը փուշերը կը կորզի
գետնից, երրորդը՝ չորացած արմատներ...

Սկսում էի ոգևորւել այնքան, որքան երբեք չէի
եղել ո՛չ մի չըջանում։ Սիրածս այլ կայ հետաքրքրութիւնն
ու ներկայութիւնը եռանդ էին տալիս ինձ։

Բայց Ձարուհին ոչինչ չասաց երկար։ Աչքերն այս
անգամ ձարակին, լիովին խորասուզել էր մտքերի մէջ։
Ես էլ լուցիի և հիացմունքով դիտում էի նրան։

—Դիտե՛ս ինչ, Վահան, յանկարծ դարձաւ նա դէպի
ինձ—դո՛ւ պիտի կազմե՛ս այդ ընկերութիւնը... Կազ-
մի՛ր... հաւաքիր մեր կարիճներին... ամէնքը գէնք
ունին... խօսիր նրանց, կարգի՛ դի՛ր... Կ'անե՞ս... Սրա...
Դու, ես լաւ եմ տեսնում, զբաղւած չես դրանով...
աւելի շատ տանն ես նստած, ինձնով ես զբաղւած...
Ես այդ լա՛ւ եմ տեսնում... Ի՛նձ համար է որ տանն
ես մնում և երբ ես ձեր տանն եմ, այնպէս ձանձրացող
ու անհամբեր դէմքով ես լսում քեզ մօտ եկած երիտա-
սարգներին, որ չես նկատում թէ ինչպէ՛ս նրանք ոգե-
ւորւած գալիս են քեզ մօտ և յուսանաւոր ու ընկճւած
գնում... Ոչ, դա լաւ չէ. դու կին չես որ տանը նստես՝
ես հէնց այսօրւանից վճռել եմ որ էլ ձեր տուն չգամ...

—Ձարուհի գոչեցի, վրդովւած։

—Այո՛... ինչո՞ւ այդպէս ես... Պօլսից եկած,
ամէնքը քեզ վրայ են յոյս դրել. քեզնից սպասում են,
որ աւելի վառես նրանց. իսկ դո՛ւ, ինձնով զբաղւած,
հանգցնում ես նրանց սրտի կրակը... Այդպէս չէ, որ
քարերը դուրս են նետում բանջարանոցից... Ես էլ չեմ
գալ, որովհետեւ չեմ ուզում որ դու այդպէս լինես...

—Ձարուհի... ասացի ընկճւած և ամօթով լցւած—
դու իրաւունք ունիս, բայց...

—Բայց ի՛նչ... Կանչեց նա—այդպէս կը լինի տղա-
մարդութիւնը... ինձ համար ես նստում, գիտեմ...

բայց, եթէ ուզում ես խմանալ, ահա ասեմ քեզ... Ես
չեմ կարող սիրել քեզ պէս տղամարդի... չեմ ուզում
սիրել...

Եւ տխուր, ժպտուն, բայց տխուր՝ նայեց ինձ։
Յետոյ, երևի կարդալով աչքերիս մէջ դառն յուսանա-
տութիւն, ամօթ և զգեստնուն, մէկէն ձեռքը գլխիս
դրաւ և դողդոջուն՝ ասաց.

—Հանգիստ պա՛րք քեզ, որովհետեւ... Կիսատ
թողնելով խօսքը, յանկարծ ցատկեց տեղիցը, կարմրած՝
կորզեց կուժն ու աւելացրեց.

—Որովհետեւ... եթէ քոնը չլինեմ, էլ ո՛չ ոքինը
չեմ լինելու...

—Ձարուհի... Կանչեցի ուրախութիւնից չլմած և
ոտանցի դէպի նա։

Կանգ առաւ, թողեց որ մօտենամ, նայեց երեսիս,
յետոյ յանկարծ աջ ձեռքով վիզս գրկեց, մի ջերմ, ջերմ
ու երկար համբոյր թողեց շրթունքներին վրայ և եղնիկի
արագութեամբ սկսեց ցած՝ դէպի գետը սահել։

Շշմած կորզեցի կուժը, ուղեցի հտեւիցը գնալ,
բայց նա այդ տեսաւ, տասը քայլ ցածում կանգ առաւ,
դարձաւ, ձեռքը բարձրացրեց ու կանչեց։

—Մի՛ դալ. առաջ ես թող ջուրը լցնեմ գնամ՝
յետոյ...

Եւ հինգ րոպէից յետոյ, երբ կուժը լի գալիս անց-
նում էր կողքովս, իր այն հրեշտակային ժպիտով նայեց
դէմքիս ու առանց կանգ առնելու՝ ասաց.

—Գնա՛ այժմ... Բայց տե՛ս, կազմի՛ր ընկերու-
թիւնը, խօսիր կտրիճներին հետ, գնա՛ միշտ նրանց մօտ...

—Իսկ քե՞զ, քե՞զ...

—Երբ տուն վերադառնաս, ինձ միշտ կը գտնես
ախտեղ, քեզ սպասելիս և միշտ քեզ համար մտածելով...

Ու անցաւ։ Վերելումը նորից դառնալով նայեց ինձ,
նորից ժպտեց և այնուհետեւ անհետացաւ։

երջանիկ, անհունապէս երջանիկ՝ իջայ դէպի գետը :
Այդ օրը միայն իմացայ, որ արդէն մի ամիսը լրա-
նում էր իմ Բինկեան զաւուցս ի վեր :

Մի ամբողջ ամիս՝ կատարեալ մոռացութեան : Մոռա-
ցել էի և՛ դործը և՛ Մարտիկին և՛ Բժշկին ու Սաչատուր
պատեւելուն այցելելու յանձնառութիւնս... Առ հասա-
րակ մի ամիս ամբողջ մոռացել էի ամէն ինչ ու լիովին
կլանւել Չարուհիով :

Որքան, որքան ամօթ զգացի, երբ անդրադառ-
նալով այդ բոլորի վրայ, սլահ մի կշռադատեցի վար-
մունքս և գտայ որ ես եղել էի եթէ ո՛չ դաւաճան գործի
համար, այլ առնուազն անպէտ, նոյն իսկ զնասակար :

Մի ամբողջ ամիս... Ինչե՛ր էին արդեօք տեղի
ունեցել այդ մի ամառայ ընթացքում Ակն, Երզկա, նոյն
իսկ մեր գիւղերում... Իսկ այնտեղ, աւելի ցած, դէպի
Արեւմուտք—արդեօք ի՞նչ դրութեան մէջ էր երկիրը,
ո՛ւր էր Մարտիկը :

Օ՛հ, ամօ՛թ ամօ՛թ...

Այդ օրն ամբողջ, զգալով հանդերձ որ սիրւած եմ,
սրտումս, երջանկութեանս հետ կից՝ կար մի տեսակ
մաշող խղճահարութիւն :

Երեկոյեան վորձեցի ցած իջնել դէպի գիւղ, հան-
դիպել ինձ մօտ սկզբում յաճախող և այժմ այլ ևս հեռու
կանգնած երիտասարդների, սակայն զարմացայ իմանա-
լով, որ նրանցից շատերը գիւղում չէին :

Հարցրի. ասացին որ զանազան գիւղեր էին գնացել .
մեծ մասը՝ Ակն, մի քանի հոգի էլ՝ Արմատն :

Գլխիկոր՝ տուն դարձայ : Չարուհի՛ն էլ չերեաց : Ոչ
հօրաքոյրս իր յանդիմանութիւններով ու հարցմունքներով
և ոչ էլ Մարիամն իր խօսակցութեամբ, չկարողացան
փարառել տխրութիւնս :

—Թո՛ղ, կնի՛կ, խօսեց հօրաքրոջս ամուսինը—տղան
մէկ ամիս եղաւ որ բանտարկւածի նման է. ի՞նչպէս ես
ուզում ուրախ լինի :

—Չարուհուն կանչեմ գայ... ոտքի ելաւ Մարիամը :
—Նստի՛ր, պէտք չէ, ասացի նրան խստութեամբ :
Չարմացած՝ զննեց ինձ : Չէր ըմբռնում հոգեկան
դրութիւնս :

Երբ ընթրել էինք և մութը կոխում էր, դռն առաջ
նստած հօրաքրոջս ամուսնուն մօտեցայ և հարցրի .

—Սերովք աղա, ի՞նչ ես կարծում, դրսերը վտանգ
չկա՞յ, եթէ վաղն առաւօտ գնամ գիւղից :

—Գնա՛ս... ճշաց հօրաքոյրս—ի՞նչ եղաւ քեզ,
տղա՛յ... հայրդ լուր էր ուղարկել, որ քեզ դեռ բաց
չլծողնեմ... ո՞վ գիտէ. դաշտը դեռ չներով լիքն է :

—Կնոջ պէս ես խօսում, կնի՛կ, ասաց ամուսինը
խստութեամբ—տղամարդը չներից չպիտի վախենայ...
Թո՛ղ տղային քիչ ման գայ, ձի նստի և գնայ գիւղերը...
Բայց տե՛ս, Վահա՛ն, Արմատն չգնաս դեռ. ուր որ կ'եր-
թաս՝ աշխատիր գիշերները Բինկեան գալ :

—Այդ լաւ, կրկնեցի ես—բայց դու ինձ ասա, խու-
ղարկութիւնները դադարե՞լ են, թէ ոչ...

Սերովքը մնաց քիչ մտախօհ, յետոյ գլուխը թոթւեց
ու առաց .

—Չգիտեմ... Այսքան գիտեմ միայն, որ ամբողջ
դաշտը լցւած է զախթիէներով. վաղում են գիւղից
գիւղ... Բօմբասալներ են վնասում, ֆեսաղներ որո-
նում... Լուրերը խառն են. մարդ չի հասկանում...

Ու լուեց և շինած հաստ սլապիրտը վառելով թաղւեց
նրա ծիխ մէջ :

—Մի՛ գնա, Վահա՛ն, միջամտեց նորից հօրաքոյրս—
կը բռնեն քեզ, սիրտս ասում է այդ... Մնա՛ դիւղում.
Թէ ձանձրանում ես, Սերովքի հետ իջիր ձորերը, նրա
հետ գնա արտերը...

—Կնոջ պէս ես խօսում, կնի՛կ...

—Է՛հ, դու էլ, բարկացաւ նրա վրայ կինը—ուզում
ես տղի գլխին փորձանք բերել... Ի՞նչ պատասխան
կը տաս հօրը, եթէ բռնեն, սպանեն...

— Հը՛մ... արաւ Սերովբը—բռնե՛ն, սպանե՛ն...
Ինչո՞ւ ուրիշներին չեն բռնում, չեն սպանում... Թող
հրացանս ուսը ձգի ու գնայ... Կը դան բռնելու—թող
խփի. կը խփե՛ն —թող պատասխանի... Կնկայ պէս ես
խօսում, կնի՛կ...

— Իրաւունք ունիս, Սերովբ աղա՛, ասացի վճռա-
կանօրէն—ես ի՞նչ պակաս եմ միւս Բինկեանցի երկտա-
սարդներից... Ահա՛, իմացայ այսօր, շատ-շատերը Ակն,
մեր գիւղը, լեռներն ու գիւղերն են գնացել:

— Գիտեմ, ասաց Սերովբը ծուխի միջից—գիտեմ...
գնացել են Բժշկին տեսնելու...

— Բժշկին... ցնցեցի ես — Բժշկին ասացիր:

— Հա՛... Այնտեղ, այստեղ, ամէն տեղ... կազմում
են քամիներ... կրա՛կ, ծո՛ւխ... Մէկը վառում է, միւսը
փչում... Թիւրքի բանը վատ է, շատ վատ... Օվա-
ջութի քրդերն էլ բան են հասկացել... Մեր գիւղի—այն
ցածի խղճուկ Թուրքերը՝ ջերմի մէջ են ընկել... Ո՛հ,
կրակ է ելնելու սր...

Հօրաքրոջս ամուսնի հետ ինձ երբեք առիթ չէր
եղել երկար նստել-խօսելու, մանաւանդ որ չէի ակոր-
ծում նրա սակաւախօսութիւնից և գրեթէ միշտ մռայլ
դէմքից:

Էռու, լուրջ, խիստ և ճշգրիտ մարդ էր, որ ամէն
առաւօտ լիջնում էր գործին, գնում դաշտերը, իսկ երե-
կոները միմանը գալով՝ նստում էր տան դռան առաջ,
խմում կոնյակը և ներկայացրած սովորական երկու բաժակ օղին,
ընթերում և գնում էր քնելու:

Այդպէս էր միշտ: Ինձ հազիւ մի քանի բան էր հարց-
րել սկզբի օրերում, իսկ մէկ-մէկ էլ հինգ-վեց խօսք
խօսում հետս, ապա, որպէս թէ գոյութիւն չունէի նրա
համար:

Սակայն, խստութեան հետ միասին, ինչպէս քանիցս
տեսայ փորձով, շատ սիրում էր ինձ: Յաճախ ո՛չ միայն

առողջանալուս համար խորհուրդներ էր տալիս— գնալ
գետումը լողանալ, լեռն ի վեր մագլցել ևայլն—այլ և
առաջարկում էր դրամ՝ գրպանի ծախս: Եւ եթէ տեսնում
էր որ տխուր եմ, գոյնս լաւ չէր լինում մի օր, անձկա-
նօք հետաքրքրւում էր, կնոջը հարցնում և խիստ կեր-
պով պատւիրում առաւօտները, որ անհանգիստ չանեն
«տղայ» ին:

Այդ բոլորով հանդերձ, ո՛չ միայն սակաւախօս էր,
այլ մինչև իսկ, ճիշտը կը լինէր ասել, խօսել չգիտէր:
Մի ամբողջ երկար նախադասութիւն երբեք չէիք լսի
բերնից: Միշտ կցկտուր, արտայայտիչ կարճ բառեր,
յաջող պատկերացումներ— և անմիջապէս հասկանալի էին
լինում առաջները:

Այդ երեկոյ արտասովոր էին ինձ համար նրա ասած-
ները:— Ծո՛ւխ, կրակ, քամի... Ուզում էր հասկացնել
որ դաշտի գիւղերում արդէն շարժում էր գոյացել, յեղա-
փոխութիւնը ծայրերից գալով՝ կենդրոնանում էր, շար-
քերը սեղմում, գուցէ և արդէն կազմակերպւում էին,
խմբեր գոյութիւն ունէին...

Իսկ ե՞ս... ես ոչինչ չգիտէի: Կրիայի նման մի
խեցու մէջ մտած, գլուխս անդամ դուրս չէի հանում:
Բռնն կերպով հետաքրքրւած, փորձեցի աւելի
խօսեցնել, իմանալ ամէն բան: Արիւնս սկսեց եռ գալ,
անհամբերութիւնից դողում էի:

— Յետո՛յ, Սերո՛վբ աղա, հարցրի անձկութեամբ—
ինչի՞ց տեսար որ ծուխ, կրակ է գոյանում, կամ քրդերն
ու թուրքերը բան են հասկացել:

Հազիւ նշմարելի քմիծաղ շարժեց այտերը և նա մի
քուլա ծուխ հանելով բերնիցը՝ ասաց.

— Ծիծեռնակները, երբ անձրեւ պիտի գայ, գետնի
երեսին քսւելով են թռնում... Սեւ ամպեր—կարկուտ...
շունը հեռւից է փայտի հոսն առնում... Նայի՛ր, տե՛ս
նո՞ւմ ես ձիւնապատ դադաթը... Ամպո՞ւտ—վաղը անձ-
րեւ... Խոտի դէզի մօտ գնա անձրեւին... Հո՞տ — ուրեմն
կրակ...

— Իսկ թուրքերն ու քիւրդերը հոտը առնում են ,

— Առնում են... Մեր ջահէլները երեխաներ են...

դո՛ւ առա՛, Թագո՛ւնի—դարձաւ նա կնոջը—Ի՞նչպէս կոտորեց Մարիամի գտած ձուերը...

Հօրաքոյրս սկսեց ծիծաղել, իսկ Մարիամը կարմրեց ու նեղացած՝ կանչեց.

— Փո՛ւն, հայրի՛կ, ասացի քեզ՝ որ վազելիս ոտս կպաւ քարին...

— Վազելիս՝ միշտ ոտը քարին... խօսեց հայրը— Մանաւանդ՝ երբ ոտքիդ տակ չես նայի... մոռացել ես որ փէշիդ մէջ ձու կայ:

— Այդ ի՞նչ պատմութիւն է, ծիծաղելով հարցրի հօրաքրոջս:

— Ոչինչ բան էր. ասաց նա—Անցեալ օրը առաւօտ շուտով էր: Մարիամը գնացել էր մարագ. մեր մի հաւը միշտ գնում էր ուրիշ տեղ ձու ածում, իսկ մենք փնտռում էինք— փնտռում ու տեղը չէինք գտնում... Մարիամը յանկարծ գտաւ մարագի մի անկիւնում, փայտերի տակը, հաւի ածած ձուերը, տասը հատ գոգնոցի մէջն առած և ուրախացած ու կանչւումով վազում էր, երբ յանկարծ դռնն առաջ, երեսի վրայ գետին փռեց և գտած ձուերի մինչև յետինը փչրեց... Որ տեսնէիր... չօրերը, երեսը...

— Այդպէս է. ասաց Սերովը—կը կեղտոտի... երես ու ձեռք կը ջարդի... Մեր ջահէլներն էլ այդպէս են... Հաւկիթներ են գտել... վազում են, գոռում՝ որ հաւկիթ ունեն, գոռում... զգուշութիւն չկայ... քարին կը խիւնն, կ'ընկնեն... կ'ընկնեն... Հաւկիթ ունեցողը՝ զգո՛յշ. վազելիս՝ ոտքի տակը նայիր...

— Ճշմարիտ է. ասացի լրջութեամբ—դու ճշմարիտ ես, Սերովը աղա... ինչո՞ւ չես ասում դու ա՛յն ջահէլներին, որոնք հաւկիթ են տանում իրանց գոգնոցներում և փոխանակ զգոյշ գնալու, փոխանակ լուռ մնալու,

վազում են ու գոռում... դեռ եթէ, իրաւ, հաւկիթներն էլ շատ լինին...

— Ձեմ ասիլ... խօսեց Սերովը—փորձէիր խրատել Մարիամին... կ'ասէր՝ «երախայ եմ»... կը նեղանար... էլի՛ խրատէիր՝ կը բարկանար... Թշնամի շահել չեմ ուզում... Թող ընկնեն, որ խրատեն...

— Վատ է այդ. գիտես, որ եթէ ընկնեն, շա՛տ տուն սգաւոր կը մնան, շատ աւեր ու արիւն կը լինի...

— Գիտեմ... զգում եմ... կրա՛կ, աւեր, լա՛ց... Երախան մինչև տաս անգամ չընկնի, չի սովորիլ ման գալը... ճար չկայ... խօսքն ի դուր է... Արիւնը եւ է գալիս, խոհեմութիւն չի լսում... Աւեր, լա՛ց...

Յետոյ նորից լռեց և այս անգամ երկար, անշարժ ու մտախոհ, ինքն իր մէջ ամբիովւած՝ այլևս ո՛չ մի բառ չարտասանեց:

Նոյն գիշեր, անկողնումս պառկած, երկար քնել չը կարողացայ: Միտքս դործում էր տենդայի՛ն տրագուլթեամբ: Միմեանց ետեից ծրագիրներ էին կազմում գըլխումս: Երբեմն մտածում էի գնալ փոթորկի դիմաց, խօսել մեր ջահէլներին, խոհեմութեան դասեր տալ, միանալ կաղմակերպողներին, սառնարիւնութեան, զգուշաւորութեան խօսքեր անել նրանց...

Գիտէի, զրեթէ հաստատ զիտէի, որ ամէնքը, ծայրայեղ ոգևորութեան մէջ՝ մոռացած պիտի լինէին ամենահասարակ զգուշութիւնը: Անշուշտ այժմ այդ բոլոր, ստրկութեան օղերը փչրող երիտասարդները, մտածելով որ արդէն ոյժ են կազմում, որ բռնաւթրի անկումը մի հարւածի դործ էր—նոյն իսկ գաղտնի դործ տեսնելու ընդունակութիւնը արհամարհելի էին գտնում: Երեւի ծաղրելիս էլ կը լինէին զգուշութեան և խոհեմութեան յորդորներ. հրացանները ուսներին, ոտքից մինչև գլուխ զինւած, երեւի չըջելիս պիտի լինէին նրանք գիւղից-գիւղ... Եւ յայտնի, համարձակ խօսքեր, յոխորդ վարմո՛ւնք թուրքերի, քիւրդերի հետ, ազատ խմբումներ...

Ո՛հ, հարկաւոր էր իսկոյն զնալ, իսկոյն մէջ մտնել, խօսել, համոզել, ասել՝ որ բռնաւորը չափազանց զօրեղ է՝ նրա դէմ բաց կռիւ մղելու համար. ասել որ հարկաւոր է հնարազիտութիւն, խորամանկութիւն և ծայրայեղ ծածկամտութիւն և որ ժայռը պիտի տապալել ո՛չ թէ յոյսներս դրած մի բռուր, մահն աչք առած կտրիճների վրայ, այլ փորելով նրա տակը դանդաղ, յարատե, խուլ և ծածուկ աշխատանքով... Փորել, փորել, հասցնել նրան խարխուլութեան ծայրագոյն աստիճանին— և ապա թէ դէմ տալ մեր ուսերը, և բռնոն, կտրուկ հարեածով զլորել—դէն նետել, յենարանը կտրցրած ճնշողին...

Բայց այս ամէնը միթէ չէին մտածում, չէին կարող մտածել այն մարդիկ, որոնք գործի զլուխն էին անցել և որոնք եկել էին մեր կողմերը, անշուշտ որոշ, կանխա-մտածած, ձեռք ու չափած, երկրի ամէն հանգամանքն ի նկատի առած ծրագրներով:

Իսկ եթէ, յիրաւի, ծրագիր չկար դարձեալ. եթէ յիրաւի, Կ. Պօլսի ցոյցի կրկնողութիւնն էր պատրաստուած մեր երկրում. ցոյց՝ առանց սխառմի, առանց չընտարատող հանգամանքն ու թշնամու ոյժն աչքի առաջ ունենալու...

Միւս առաւօտ, երբ ձին թամբած դուրս էի բերել և հօրաքոյրս պայուսակի մէջ էր դնում պաշար ու ձեռք տալիս ամուսնու հրացանը— լսկի մէջ երեւաց Զարուհին:

— Գնում է Վահանը, ասաց նա և դունաւ կանգ առաւ:

— Ո՛հ, ժպտեցի ես. գնում եմ դաշտի կողմերը. երեկոյեան կը վերադառնամ:

— Հա՛, արեց նա ու մօտ եկաւ. լաւ ես անում, սիրուն եղանակ է. բայց ցեխ կը լինի դաշտում:

Հօրաքոյրս, ժպտը դէմքին դնում էր երկուսիս էլ, մօտեցաւ, գրկեց ինձ ու ասաց ակնմխիս.

— Սիրտը կպել է քեզ, ուրախ զնա՛...

Ձի հեծայ, բարեկեցի ամէնքին և արշաւակի, ոլորապտոյտ ճանապարհով դաշտ իջայ: Կամուրջի վրայից ետ նայելով, տեսայ որ Մարիամն ու Զարուհին ձորագլխին կանգնած՝ ինձ էին սպասում, մի անգամ էլ տեսնելու:

Յիրաւի ցեխ էր լեռներից յետոյ: Տաք եղանակ էր, ճիշտ դարնանային: Ձիւնը հալել էր և մեծ ճանապարհը տղմաթաթախ դարձրել: Ընտրեցի լեռան կողի արահեւոր և մտածեցի նախ Արմուտն իջնել:

Ինչ որ լինէր, վճռել էի մեր գիւղը գնալ, հօրս ու մօրս այցելել: Մտածում էի այնքան հանդարտ ու հանգըստանալով ճանապարհորդել, որ միշտ գիւղ մտնեմ:

Սարահարթը պարուրող լեռնաշղթային մօտեցած՝ իջնում էի դէպի հիւսիս, երբ մի սիրուն անկիւն դրաւեց ինձ: Իջայ, քիչ բան կերայ, ձիս թողի մի ժայռի կողքին և մեկնեցի ապառաժի տակ՝ չոր մնացած խիճերի վրայ:

Այդպէս չգիտեմ որքան ժամանակ էր անցել, յանկարծ զլուխս բարձրացնելով դէմ առ դէմ եկայ մի երկարամօրուս անձի:

Երկարահասակ, քառասնամեայ, սուր աչքերով և խոշոր քթով անձ էր, որ հաստ ցուպը ձեռքին, փոքրիկ պայուսակը ուսին, կանգ էր առել ինձնից մի քանի քայլ հեռու և ճգնում էր իմանալ թէ ո՛վ եմ ես:

— Բարեւ, եղբայր, ասաց նա, երբ իրեն նայեցի— հայ չե՞ս դու:

— Հայ եմ:

— Ո՛րտեղացի ես:

— Մեծ Արմուտնից:

— Իրա՞ւ... Ես այնտեղից եմ գալիս: Դու որո՞նցից ես:

Վիրաւորանք զգացի քննական այդ հարցմունքներից: Ուղի ելայ, դիմեցի դէպի ձիս և ասացի երկարամօրուսին:

—Իսկ դ՞ու՞ օրտեղացի ես, բարեկամ:

—Կեցի՛ր, ինչո՞ւ ելար, մօտեցաւ մարդը—ես էլ ուզում եմ քիչ հանգստանալ...: Նստիր, քիչ խօսենք:

Բանն այն է, որ երկարամօրուսը այդ վերջին խօսքերը ասաց զուտ գրական հայերէնով: Թէեւ, իրաւ է, չգարմացրեց ինձ այդ, այնուամենայնիւ դարձայ և զընենցի նրան:

Չգարմացրեց, որովհետեւ մեր գիւղացիներից շատերը Կ. Պօլիս եղել են, հացագործութեամբ զբաղւել, շփւել տեղացիների հետ, նոյն իսկ երբեմն ուսում են առել մեր գիւղի բաւական լաւ դպրոցներում:

Երևի երկարամօրուսը իմ կէս-եւրոպական շորերից եզրակացրեց, որ ես էլ Պօլիս եղած պիտի լինեմ. դրա համար՝ իսկոյն փոխեց տեղական բարբառը գրականի:

Նստելուց յետոյ, հանեց ծխախոտի սև արկղիկը, փաթածեց մի պապիրոս, վառեց ու ասաց.

—Դուք չէ՞ք ծխում:

—Ո՛չ:

—Հա... հարցնում էիք թէ ես օրտեղացի եմ... Բիւնկեանցի եմ և մեծ Արմտանից է գալս... Նշան պատւելուն ձանաչո՞ւմ էք:

—Ձանաչում եմ. Փոքր-Արմտանի ուսուցիչը:

—Մօտ ծանօթ էք:

—Ո՛չ... ես նո՛ր եմ Պօլսից եկել. 10 տարի էր, այնտեղ էի:

—Իրա՞ւ... ծօ՛, կեցի՛ր... —արեց նա յանկարծ ծխելը թողնելով և առանձին ուշադրութեամբ կռանալով դէպի ինձ—ծօ դուն Վահանը չե՞ս, Մարկոսի տղան... Վա՛յ, ինչո՞ւ իսկոյն չասացիր... է՛, բարի տեսանք, Վահան էֆէնդի...

Ու ձեռքը պարզեց ինձ:

—Ես խաչատուր պատուելին եմ—աւելացրեց նա—Կասմա գիւղի վարժապետը:

Իսկոյն սեղմեցի ձեռքը և շատ ուրախացայ, որ դիպւածն ինքը կատարել էր իմ մտադրութիւնը, որովհետեւ վճռել էի մեր գիւղից յետոյ անշուշտ Կասմա գնալ:

—Շատ ուրախ եմ, ասացի—ինքս մտադիր էի վաղը կամ միւս օրը Կասմա գալ ձեզ հետ տեսնուելու:

—Իրա՞ւ... է՛, ի՞նչպէս է որ այսքան ժամանակ չեկար. ես քեզի շատո՞նց սպասում էի... Լ՛նկերդ ինչ արիր:

—Գնաց:

—Գնա՞ց... Ժպտեց նա—է՛, լուր չունի՞ս նրանից:

—Ո՛չ... Ակն գնաց:

—Դիտեմ, գիտեմ... Բժշկի մօտ... Տեսնուեցինք Մարտիկ էֆէնդիի հետ. ասում էր որ այցելութիւնդ պիտի ընդունեմ... Շատ սպասեցի... Ո՛ւր էիր այսքան ժամանակ:

—Բիւնկեան...

—Հա՛, իմացայ... ծիծաղեց նա—վախենում էիր, հա՞... չէի սպասում... ի՞նչ էր եղել. խուզարկութիւն... Փո՛ւ... Սովորել ենք մենք այդ բոլորին. այլևս վախ չի ազդում մեզ...

—Ձեզ հետ խօսելիք ունեմ երկար, պատուելի՛, ասացի լրջութեամբ—չեմ կարծում որ ուշացած լինեմ...

—Իրա՞ւ կ'ըսես... ծաղրելու պէս ասաց պատուելին—չե՞ս կարծում որ ուշացել ես... Բիւնկեան որ էիր, իմացա՞ր թէ գալուցդ ի վեր ինչե՛ր են կատարւել մեր կողմերում:

Յետոյ յանկարծ թողեց ծիծաղը, խօսելու այն բաւական վերաւորիչ ձևը, ծխեց պապիրոսն ու լուրջ՝ ասաց.

—Ինձ թւում է, Վահա՛ն էֆէնդի, որ դուք բաւական ուշացել էք... Անդարմանելի չէ այդ: Մինչ դուք Բիւնկեանի ամուր կողերի վրայ պահւում էիք, մարդիկ այս կողմերում գործում էին, առանց վախենալու բոնըւելուց... Երբ կամենում են գործել, չպիտի նախ վա-

խնայ և երկրորդ՝ յանուն զգուշութեան և խոհմութեան՝ ձեռքերը ծալած նստել...

Ուրախութիւն զգացի, որ խօսակցութիւնը այդքան շուտով ուզածս ուղղութիւնը բռնեց:

— Սպասեցէք քիչ, շտապեցի միջանատել նրան— Բինկեան նստելս չեմ արդարացնում... Ծնողներիս լսեցի, մեղաւոր եմ. ահա դուրս եմ եկել՝ գործի մէջ մտնելու համար: Սակայն մտնելու ո՛չ թէ այն մարդկանց շարքը, որոնք ցուպերով և տաս հոգով գնում են բաց կռիւ մղելու թնդանօթների և հարիւրաւոր հրացանակիրների դէմ. այլ ա՛յն մարդկանց, որոնք նախ քան գործի սկսելը՝ կազմում են ծրագիր, մտածած, թշնամու ոյժը չափած, մեր հանդամանքն աչքի առաջ ունեցած խելօք ծրագիր. որոնք շատ լաւ են զգում, թէ թումբին չէ կարող քանդել մի առեակ, այլ բազմաթիւ առեակների միացման ոյժից առաջացող գետ, որ դանդաղ, բայց յարատե ջանքով՝ գումարում է ջրեր, փորում թումբը նրա հիմքից և ցանուցրիւ տալիս նրան՝ անկանգնելի կերպով... Ինձ անշո՛ւշտ հասկանում էք...

Ինչո՞ւ այս ժողովուրդին, վաղաժամ կերպով, ոգւետութեան անխոհեմ քայլերով՝ մղենք դէպի այնպիսի գործողութիւններ, որոնց շնորհիւ ո՛չ միայն յեղափոխութիւնը կարող է տաս տարով ետ գնալ, այլև ամբողջ երկիրը արիւնով ներկել և աւերակներով ծածկել:

Ուստի պատուելին լուռ, պապիրոսից թանձր ծուխ արձակելով ու առանց երեսիս նայելու՝ լսում էր: Իսկ երբ ծխին էլ վերջացրեց, ծխափողը զրպանը դրաւ, ցուպով սկսեց գետնի վրայ գծեր նկարել և անվրդով ու անշարժ սպասել:

Ստել էի ասելիքս: Զգացի որ հասկացաւ ինձ, գուցէ աւելի շատ հասկացաւ, քան ինչ արտայայտել էի: Յոյս ունէի որ ասածներս վախկոտութեան, կաշւի պահպանման և կամ գործի մէջ, մինչև այդ՝ չմտնելուս ար-

դարացումը չպիտի համարէր: Յոյս ունէի, որովհետեւ պատուելու խելօք դէմքը ենթադրել էր աւել ինձ, որ դիմացս նստածը այն մոլեռանդներից, այն կռապաշտներից չէ, որոնք չեն հանդուրժում որեւէ քննադատութիւն և դիտողութիւն և որոնք կոյր ոգւորութեան անպայման երկրպագուներ են:

Սակայն, երբ վերջացրի, լուռ մնաց մի րոպէ: Օգտւելով դրանից, կամեցայ էլի խօսել, բայց մէկէն դէմքն ինձ դարձրեց ու ասաց.

— Հասկացայ ձեզ. աւելորդ է աւելին ասել... Գիտեմ որ վախը, մինչև այժմ անդործ մնալու և կամ ո՛ր եւէ յեղափոխութեան հակառակ զգացմունք չէ մէջդ խօսողը... Այո՛, լաւ ասացիր, մենք—հանկարգներս պիտի ոգւորութիւնից չկուրանալու չափ լրջմիտ լինինք... Սակայն թող որ քեզ պարզեմ նախ մի քանի կէտեր:

— Խնդրեմ... ուրախ կը լինեմ—գոչեցի ես—եթէ ապացուցէք որ ես սխալւում եմ. որ, վերջապէս կա՛յ ծրագիր, որ այդ ծրագիրը կազմած է թշնամու ոյժի չափը, մեր դիմադրութեան ոյժը աչքի առաջ ունենալով: Ուրախ կը լինեմ, եթէ իմացնէք ինձ, որ չնչին առեակով թումբը տապալելու անմտութեամբ չէ որ գործի ենք սկսել և որ խոհեմ ու զգուշաւոր կերպով է տարւում յեղափոխութիւնը՝ նրան վիժել չտալու համար:

Պատուելին տխուր ժպիտով ցնցեց գլուխը և ասաց.

— Համաձայն կը լինեմ քեզ հետ, եթէ միայն մի հարք ցոյց տաս դապելու ա՛յն գերի առիւծին, որի ահանջին փախում են ազատութեան խօսքեր, վառում նրա սիրտը, եռ բերում արիւնը և համոզում, որ եթէ նա կամենայ, կարող է փչրել վանդակն ու ոչնչացնել գաղանապահին...

— Հարք կայ, միջամտեցի ես—եթէ միայն ազատութեան գործի զլուխ անցնողները կազմակերպեն, մշակեն և լուրջ կերպով ղեկավարեն շարժումները:

—Այո՛. ասաց պատուելին—այո՛, մշակեն, զեկա-
վարեն շարժումները... Շարժումները ստեղծել չէ կա-
րելի, այլ եղածը վերածել ոյժերի և այդ ոյժերին տալ
ուղղութիւն... Որքան հեշտ է զերանով ասել այդ ա-
մէնը, գրել թղթի վրայ, քարոզել... իսկ գործնական
կեանքում... Զարթիճները կամ քիւրդերը գալիս են
կողոպտելու մի գիւղ. ներշնչել ես գիւղացիներին, թէ
չպիտի թոյլ տալ, պիտի դիմադրել, ստիպել որ ապօրի-
նի այդ աւազակութիւնները վերջանան... Ասել ես նը-
րանց—«Սակայն, զգոյշ եղէք, արիւն չթափենք. չգրը-
գոէք կառավարութիւնը, չգրողութեք քիւրդերին, որով-
հետեւ թէ՛ մէկը և թէ՛ միւսը կարող են մեծ ոյժերով
գալ, գիւղն աւերել, մարդկանց կոտորել»... Միմեանց
չե՞ն հակասում մեր երկու քարոզները... Գալիս են քըր-
դերը, խփում են, սպանում, զինու ոյժով տանում.
գիւղացիք նոյն իսկ ինքնապաշտպանութեան նւիրական
զգացմունքով՝ դէնք են բանեցնում. սպանում են մի
քանի քիւրդեր... և ահա կռիւն սկսւում է. գոյութեան
հարց է առաջադրւում. կամ պիտի թողնել որ գիւղն ա-
ւերեն խմբովին եկող քիւրդերը և կամ պիտի կռիւ ել-
նել... Այս մէկ:

—Զպետք էր վաղաժամ՝ այդքան զարթեցնել ժո-
ղովրդին... ասացի ես, սակայն իսկոյն զգացի, որ յի-
մար բան էի ասել և կարմրեցի:

—Վաղաժամ զարթեցնել... բացականչեց պատուելին
ապա՛ծ իմ խօսքերից — վաղաժամ... Այդ բառի նման
անմիտ բառ ես չգիտեմ. ո՞րն է ժամը, ե՞րբ է այդ և
կամ ի՞նչ է նշանակում վաղաժամ՝ ազատութեան պէս մի
զաղափարի համար, տանջւող և հարստահարող ժողո-
վրդեան մէջ:

—Ես ուզեցի ասել, կամեցայ արդարանալ ես— որ
պիտի նախ ժողովուրդը պատրաստել:

—Է՛, մեր արածն ի՞նչ է. ի՞նչպէս պիտի պատրաս-

տել ժողովուրդը, եթէ ոչ քարոզելով՝ թէ դուք սարուկ
էք, ձեզ ճնշում են, դուք իրաւունք ունիք կեանքի,
գոյքի և անձի ապահովութեան. քարոզելով՝ որ պետու-
թեան օրէնքի համեմատ իսկ դուք իրաւունք ունիք հա-
լածելու աւաղակին, մերժելու անիրաւ տուրքերը, վա՛ն-
դելու կեղեքողներին, բողոքելու հարստահարութիւնների
դէմ... Եւ ահա, գիւղը թալանելու եկող քիւրդ աւա-
զակներին հալածում են... վաղաժամ ես գտնում այդպիսի
քայլերը... Ժամանակ ես նշանակում մի մարդու հաս-
կացնելու համար, որ նա իրաւունք ունի իրան խփողին
խփելու, կողոպտողին հալածելու...

Լուս մնացի. ինքս զգացի ասածիս անմտութիւնը:

—Եւ այդպէս ուրեմն, շարունակեց Պատուելին —
կռիւր ինքնըստինքեան, ուղենանք-չուղենանք՝ ծագում
է, և յեղափոխութիւնն ու ապստամբութիւնը բնական
կերպով արձարձւում... Մնում է միայն այստեղ այն, որ
ինքնապաշտպանութեան նւիրական զգացմունքից բղխող
ոյժերը մի գումարեն, կարգ ու կանոնի տակ դրեն և
խելօք կերպով գործադրեն:

—Ահա այդ է իմ ասածը, գոչեցի ես—ինքնապաշտ-
պանութեան դորձը անհրաժեշտօրէն պիտի քաջալերել և
կազմակերպել. իսկ հարստահարող և կեղեքող դրութեան
դէմ պնտրաստուող կռիւր պիտի որոշ ծրագրով ղեկավա-
րել. ծրագիրը ի նկատի պիտի ունենայ երկու գլխաւոր
բան. — բռնաւորի ոյժի չափը և մեր բռնելիք ընթացքը՝
համեմատ մեր ունեցած և ունենալիք ոյժի...

Պատուելին առանց պատասխանելու, ծոցից ժամա-
ցոյցը հանեց, նայեց, յետոյ ոտքի ելաւ և ասաց.

—Կէսօրը մօտ է. թէեւ դու ձիով ես, բայց ես ոտ-
քով... Բինկեանը հեռու չէ, դառնանք այստեղ, ես էլ
մի ձի կը վերցնեմ և այս երեկոյ Ակն կը լինենք... Այն-
տե՛ղ ես, Բփշկը, Մարտիկն ու Նշան պատուելին՝ թէ՛
կը լսենք քեզ և թէ՛ մեր ասելիքը կ'ասենք... Համա-
ձայն ես:

— Գնահ'նք :

— Հեծի'ր ուրեմն :

— Ո՛հ, միասին ոտքով կ'երթանք :

Ու ձիուս սանձը բռնած, խաչատուր պատելու հետ քայլեցինք նորից դէպի Բինկեան :

Մեր գիւղերի սարահարթից դէպի հարաւ, Գարաւ բուտաղ գետակի ափերում պարզուում է մի խիտ զառիւվայր ձորակ, որն ամբողջապէս ծածկուած է այգիներով ու ծառաստաններով :

Մեր գիւղերի քաղցր ջուրը այդ ձորակից է բերւում. այլապէս մենք ստիպւած ենք լինում ձիւնի հալածը գործածել, որովհետեւ սարահարթի վրայ միմիայն աղի ջուր կայ, պէտքական՝ բացառապէս լւացքի համար :

Չորը, որ մի ժամ վերելից սկսում է ծանծաղ, տեղտեղ ահազին լայնութիւն ստանալով ոլորապտոյտ՝ իր մէջն է առնում պղտոր և սև գետակը :

Այդտեղ—այդ խորութեան մէջ պիտի տեսնել միմեանց վրայ գլորւած ժայռեր, լպրծուն ափեր ու ծառերով և այգիներով լեցուն անշուկ ծործորներ :

Երկար բարդիներն ու ընկուղենիների տարածուն ոտները տեղտեղ այնպէս գրկում ու կամար են կազմում, որ արահետը ցերեկով իսկ դժւար է գտնել, ի՞նչ մնաց գիշերով : Բացի դրանից, գարնան այդ պահուն, մայիսի մէջ, եփրատի այդ ձիւղը, լեռների ձիւների հալոցից այնպէս մեծանում է և ողողում ափերը, որ մարդ ստիպւած է ամէն զգուշութիւն գործ դնել՝ այս ու այն ջրակոյտի մէջ չընկնելու համար :

Չնայելով այդ ամէն դժւարութեան, արեւ մայր մտնելուց մօտ երկու ժամ յետոյ, գիւղից մի քանի հոգի ելած, մտել էինք ձորը և քայլում դէպի Սահակի աւեր մնացած ջրաղացը :

1891 թւականի գարնանն էր այդ :

Ամռն ամբողջ և միւս տարին, մինչև մայիս ամիւ-

սը, անց էի կացրել ես մեր գիւղերում, մտել էի գործի մէջ, տարւել նրանով, ամբողջ ուշքս ու միտքս նւիրել նրան և տեղական գլխաւոր ղեկավարների շարքն անցել :

Գործը և Զարուհին իմ զբաղմունքներն էին եղել : Բինկեանից Արմտան և այստեղից—այնտեղ՝ յաճախ կարելի էր տեսնել Վահանին, լինէր ձիւն, բուք, քամի կամ ցելա : Զիով, ոտքով, շաբաթ չէր լինիր, որ չգնայի մի ամբողջ օր անցկացնելու Բինկեան, Զարուհու կողքին :

Արդէն խօսք կար. գրեթէ նշանւած էի'նք : Ծածկելու հոգը չէինք անում այլևս մեր սէրը և Զարուհին ո՛չ միայն իր ջերմ սիրով երջանկութիւն էր պատճառում ինձ, այլև իր ոգևորութեամբ՝ բռնկեցնում էր յեղափոխութեան գործին լիովին նւիրւելու զգացումներս :

Քաջ աղջիկ : Որպիսի հետաքրքրութեամբ հետեւում էր մեր արածներին, մեր իւրաքանչիւր քայլին. որքան նեղանում էր, եթէ մանրամասն չէի ուզում պատմել նրան ամէն ինչ և որքան ոգևորում էր, երբ լսում էր, որ արդէն կազմել ենք խմբեր, որ Արմտանը միայն 12 խումբ ունի, Բինկեանը՝ 10, և որ ես՝ Մեծ Արմտանի, Փոքր Արմտանի, Բինկեանի բոլոր խմբերը կառավարողներից մէկն եմ նշանակւած :

Նշանակւած, այո՛ : Գործը կազմել էինք մենք—հինգ հոգի միայն. կազմել այնպէ՛ս, որպէս յարմար էինք գտել. չինել էինք մի «չարժական» ծրագիր (թող «չարժական» բառը ծիծաղելի չլի) . իսկ բուն ծրագիրը դեռ սպասում էինք Սվաղից, Տրապիզոնից, Պօլսից... ևս ի՞նչ գիտեմ, ամէն տեղից : Մեզ ասում էին՝ ինչ որ կենդրոն կայ, թէ այնտեղից ծրագիր պիտի դար մեզ...

Պիտի գա՛ր... Անցնում էին ամիսներ. մեր շարժական, առժամանակիայ պարզ ծրագրով էինք ղեկավարւում—այն է խմբեր պատրաստել, զինել, ինքնապաշտպանութեան դէպքում գործել, յարձակումներից միշտ խուսափել... Իսկ ծրագիր, հիմնական, կազմակերպական, յեղափոխական ընդհանուր ծրագիր՝ չկար ու չկար...

Չգիտէինք իսկ թէ ինչպիսի կազմակերպութիւն կար մեզնից արեւմտահիւսիս՝ Էրզրում, ներքեւ՝ հարաւ — Մալաթիա, Խարբերդ և նոյն իսկ աւելի հեռուն՝ Սասուն, Վասպուրական... Կային այնտեղ շարժումներ, կային նոյն իսկ ամենաչնչին յեղափոխական ցնցումներ...

Եւ եթէ կային, — «եթէ» եւ՛ ասում — ինչպէս էին կազմակերպուած, ինչ էին ուղղում անել, ինչպէս...

Այս բոլորը մոռթ, անորոշ էր մեզ համար։ Կղզիացած այդ մասին, ինքնաբերաբար արել էինք այն, ինչ որ մտածել էինք...

Բայց ահա յանկարծ, մայիսի սկզբներին, կայծակի արագութեամբ լուր տարածւեց մեր բոլոր գիւղերում, որ Կ. Պօլսից եկել է մի «առաքեալ» և որ նա հրաւիրում է բոլոր յեղափոխականներին ի մի ժողովել, որովհետեւ «կենդանի» կողմից խօսելիքներ ունին։

Վերջապէս...

Ինչպիսի շարժում ու ողևորութիւն էր, որ յաջորդեց այդ լուրին։ Եւ ահա երիտասարդները երեք-չորս մօտակայ գիւղերից, ծայրայեղ ողևորութեամբ լի, արհամարհելով ամէն խոհեմութիւն, գրեթէ հաւատացած որ գիշերային այս ժողովը պիտի վճռէր մի առ մի կոտորել բռնակալներին և աւաղակ քիւրդերին — եկել էին մինչև յետինը։

Մինչև յետինն եւ՛ ասում. այո՛, Արմատները մէջ եղած երկու թշնամի կոսակցութիւնների երիտասարդները մոռացել էին իրանց ծնողերի վէճերը։ «Ազատական»ները թողել էին փարախի յիմար խնդիրը և յեղափոխութեանը նւիրել։ Իսկ միապետականների պատանիները մեր խմբերին անդամ էին եղել։

Եւ այսպէս, սրտատրուի, յուսալից, տարիներով սպասած վճռական, գործելու բոլէն հասած համարելով, ծերունիներն անգամ գնում էին գիշերային դաւադրական այդ ժողովին։

Ամէնքը գրեթէ ղինւած էին, ո՛վ ինչով կարողացել էր։ Չանաղան ճանապարհներով, տեղական քիւրդ և թիւրք բնակիչներին կասկած չտալու համար, դուրս էինք սպրդել գիւղերից և այժմ ձորակը մտած, զրեթէ խաբիւելով ու շտապով քայլում էինք դէպի ջրաղացը։

Ես, Նշան պատւելին, գիւղի միւղիւր Կարապետը (որ նոյնպէս յեղափոխական էր) հայրս և հօրեղբայրս՝ միասին էինք։ Մեր ետեից գալիս էր Տէր Յակովբը, նոյն իսկ գիւղական վարժապետը՝ Գերովբէ պատւելին։

— Չծիսել երբէք... պատւիրում էր Նշան պատւելին — զգուշ առ հասարակ աղմուկ հանելուց։

Մեր խմբի առջևից հօրեղբայրս էր քայլում։ Ծանապարհը նա՛ լաւ գիտէր և իր սրտտես աչքերով՝ խաւարի մէջ անգամ գտնում էր արահետը։

Առո՛յգ, կտրի՛ճ ծերունի... Հրացանը ուսին, մերկ սուրը ձեւքին՝ գիմաղն եկած ճիւղերը շօշափելու համար — ուշադրութիւնը լարած, ո՛չ միայն մոռացել էր կտտակներ անելու սովորութիւնը, այլև բանի տեղ չէր դնում գիշերւայ ցուրտը, որ եթէ ուրիշ ժամանակ լինէր, անշուշտ հայհոյանքներ կամ կծու բացադանչութիւններ պիտի ստանար Շախաճի Աղաջանից։

Միայն, չգիտեմ ինչու, ծերունին, որևէ մութ սուերի համեղիս՝ կանոգ էր առնում պահ մի, խաղոտ ձայնով հրամայում մեզ՝ նոյնպէս սպասելու, յետոյ ինչ որ բան էր անում մթութեան մէջ՝ և դարձեալ քայլում։

Սկսեցի կասկածել, երբ տեսայ որ այդ վարմունքը յաճախ էր կրկնում։ Սպրդելով անցայ նրա ետեւ և շշուկով հարցրի։

— Ինչ կայ, հօրեղբա՛յր, ինչո՞ւ ես շուտ շուտ կանոգ առնում,

— Մ'ս... ասաց նա — ո՛չ ոքի մի ասիլ. զիչերը խոնաւ է... մէկ-մէկ շփում եմ փոքս՝ որ տաքանամ։

Ու մեղմ ծիծաղեց։ Բայց որովհետեւ ականջիս էր

խօսում, իսկոյն ըմբռնեցի գործը: Օղիի հոտը լաւ զգացի: Խնդճ ծերունին: Յօդացաւ ունէր և այդպիսի խոնաւ գիշերով, ցաւերը մեղմացնելու համար, օղու օգնութեանն էր դիմում:

Խմում էր ու քայլում:

Գիշերը խաւար էր: Ծառերի բարձունքներից վեր՝ երևում էր աստեղազարդ երկնակամարը, իսկ կողքներիս՝ պսպղում էին գետակի ջրերը, որոնք նեղ տեղը ընկած ժամանակ՝ խոխոջում էին ու մոմռում:

Հօրեղբայրս, որ այժմ ինձ հետ էր քայլում, սկսեց մեղմ ձայնով խօսակցել: Ամէն նոր այգու կամ ծառաստանի մօտով անցնելիս, անւանում էր նրանց տէրերին, սուր ածականներ տալիս, յետոյ կարճ խօսքերով պատմում զանազան անեկդօտներ՝ նրանց կեանքից:

— Իսկ ջրաղացը դեռ շատ հեռու է, հարցրի ես:

— Հեռու չէ, ահա այնտեղ մի պտոյտ կայ. նա կ'անցնենք, յետոյ կը մտնենք Հաջի-Ապուրի այգին...

— Հաջի-Ապուր... Դա ուր է:

— Չգիտեմ... Հաջի Եղիան. սպուր է, ապա ի՞նչ է...

— Ի՞նչ ես կարծում, հօրեղբայր, ընդհատեցի նրան— Բինկեանից Սերովբ աղան էլ կը դա՛յ:

— Եկած կը լինի, պնդեց ծերունին— քիչ խօսող մարդ է, բայց կտրիճ է. գործի համար ետ չի մնայ... Ողջ Բինկեանիք կը լինին այստեղ...

Ու այնուհետեւ այլեւ չէի լսում հօրեղբորս. Միտքս Չարուհու կողմը գնաց: Պատկերացնում էի ինձ այնտեղ— Բինկեանում: Չարուհին այժմ անշուշտ նստած պիտի լինէր հօրաքրոջ տանը— նրա հայրն էլ եկած պիտի լինէր այստեղ— Մարիամի հետ խօսում կը լինէին մեր մօտին: Անշուշտ անհանգիստ պիտի լինէին՝ թէ գուցէ իմանան թուրքերը, մատնեն... Եւ ահա միւս օրն իսկ պիտի սկսէին ձերբակալութիւնները, ինձ տանէին բանտ, աքսոր...

Վախ սկսեց իջնել վրաս: Յիրաւի, եթէ լրտես էօմարը, որ այնքան լաւ գիտէր հայերէն... ուրիշ լրտեսներ— Հաջի Գէորգը, Թօփալ-Վարդանը... գային միւսներին հետ, յաջողէին ներս սարդել, լսել, տեսնել և միւս օրը մի առ մի տեղեկագրել մէրքէզ, Ակն, Երզնւկա... Ի՞նչ պիտի լինէր մեր վիճակն այնուհետեւ:

Պիտի բռնէին, բանտից-բանտ, տանջանքների և չղթանքների մէջ, հեռու երկրից, հեռու Չարուհուց...

— Հօրեղբայր, բռնեցի յանկարծ ծերունու թւը— էօմարը, Հաջի-Գէորգը...

— Ի՞նչ, արեց նա զարմացած— Ի՞նչ էօմար, ո՛ւր է...

— Ի՞նչ ես կարծում, նրանք չեն իմացել, չեն գալ այստեղ՝ մեզ բոլորիս տեսնելու և յետոյ մատնելու...

Այդ միջոցին էր որ հեռւում, միջան մէջ, աչքիս երեաց մի կրակ: Կարմիր մեծ եփուռն մի բլիճ, որ երեւում էր ծառերի խորքում:

— Ի՞նչ է այն, հօրեղբայր, կանգ առի ես և նրան էլ ստիպեցի կանգնելու:

— Ի՞նչ եղաւ քեզ, տղա՛յ... գոչեց նա— կրակ է, ի՞նչ պիտի լինի. ջաղացն է:

— Ջաղա՞ցն է... հանգստացայ ես և քայլեցի:

Մինչև այդ՝ հօրեղբայրս դարձաւ մեր ետևից եկողներին և քիչ բարձր կանչեց.

— Ոտ առէք, համնում ենք. ահա՛ ջրաղացը:

Նշան պատւելին, որ հօրս և միւղիթի հետ ցած խօսելով գալիս էր, մի վայրկեան կանգ առաւ կրակին նայելու. յետոյ ասաց.

— Այդ կրակը կասկած չի՞ յարուցանիլ... Եթէ մի քիւրդ կամ թիւրք տեսնի...

— Նախորդի կրակ կը կարծի, դիտել տաւ հայրս— ասպնով եղէք. այս ժամուս ձորի մէջ ո՛չ մի քիւրդ կամ թիւրք չի լինիր:

Արագացրինք քայլերնիս և հաղիւ հասել էինք պը-

տոյաի ծայրը, որ մի խռպոտ ձայն՝ շշուկով կանչեց հայերէն.

— Ո՞վ էք :

— Հայեր ենք :

— Խօսքը ասէք :

— «Կրակ»...

— Լա՛ւ, անցէք... Խմբապետ...

— Վահան :

Շատ լաւ էր կատարուած տւած հրահանգը : Սկզբից կարգադրել էինք ջրաղացը, բաւական հեռաւորութեան վրայ՝ շղթայել պահապաններով : Դաւադիրներին և ձորը եկողներին բաժանած էր գոյութիւն ունեցող խմբերի վրայ : Ո՞վ որ և է խմբի չէ խմաց տւել և չէր ընդունւել, նա չէր կարող ներս մտնել :

Այդ դեռ բաւական չէր : Կարգադրել էինք և պահապանների մի երկրորդ շղթայ կար ջրաղացին աւելի մօտ, տարբեր նշանաբաններով : Եւ ահա, երբ հասնում էինք, պսպղաց հրացանի մի փող, ճիշտ հօրեղբօրս կրծքին ուղղած, և միտան միջից լսեց մի ձայն :

— Ո՞վ է այն :

— «Աղատութիւնը» :

— Ի՞նչով, կանչեց ձայնը :

— «Սրով և հրացանով» :

— Անցէք... Խմբապետ :

— Վահան :

Ու ձայն հանողն իր հրացանով՝ վայրկեանապէս անհետացաւ առանց մի շշուկ իսկ հանելու :

Ահա այսպիսի ձեւականութիւններ ունէինք մենք յեղափոխութեան այդ առաջին քայլերը դնելու օրերին : Եւ դեռ ինչպիսիսները...

Քիչ յետոյ մեր ականջին հասան արդէն խուռ շշուկներ՝ ջրաղացի մօտերից : Կրակը, որ հեռուից տեսել էինք, մի փոքրիկ խարոյկ էր, վառւած մարդկանց հաւաքւելու տեղից բաւական հեռու :

Ջրաղացի առաջ եղած լայն տարածութեան վրայ մեր աչքին երևացին բազմաթիւ սև սուերներ՝ նստոտած, կանգնած, հեռաւոր ծառերին թիկն առած :

Կանգ առի և մի ակնարկ ձգեցի շուրջս : Աւելի քան 90-100 հոգի կային և դեռ զանազան կողմերից լսւում էին պահակների կոչեր ու յայտնում մեզ նոր եկողների մասին :

Ուրախութիւնից և ոգևորութիւնից դողում էի : Ձէի բւրանում, որ խոնաւութիւնն ու ցուրտն էլ օգնում էին դրան :

Ինձ կամ կորստաբեր գործի էինք ձեռնարկել : Վրտանգի էինք ենթարկում ամբողջ գիւղեր, տաանեակ լաւ ոյժեր, կտրիճ երիտասարդներ :

Ու ամէնքս սպասում էինք, որ գիշերային այդ առաջին ժողովը ոչ միայն մեզ պիտի բերէր վերջապէս սպառած ծրագիրը, այլև որ նա... —միամիտ, գրեթէ երախայ կտրիճներ,—որ նա պիտի տար մեզ վճռական ըսպէն՝ խորտակելու համար դարեւոր ստրկութեան, տանջանքների ու վշտերի անարգ, անտանելի դարձած լուծը...

Երգրումի խռովութիւնների և Կ. Պօլսի յուլիսեան ցոյցից յետոյ գաւառներում մտքերն ա՛յնքան յուզւած էին և երիտասարդութիւնը ա՛յն աստիճան ջղային սպասողութեան մէջ էր, որ ամէն պրօպագանդիստի դադուաւոր որ և է քաղաք կամ գիւղ—յառաջացնում էր արտասովոր շարժում : Իսկոյն ամէնքը շրջապատում էին նրան և կամենում իմանալ շատ և շատ բան :

Ի՞նչ դրութեան մէջ էր յեղափոխութիւնը ուրիշ կողմերում, պատրաստ էր, կարելի՞ էր սկսել, կենդրոնը ի՞նչ էր մտածում, ե՞րբ էր տրւելու ընդհանուր ապրտաւանութեան նշանը :

Աքմէնը հաւատացած էին, որ հասել էին բռնակալութեան և աւազակութիւնների վերջին օրերը : Ամէնքը

համոզւած էին, որ միայն մի ճիշդ—և ահա հայր վերջապէս թօթախելով դարեւոր լուծը, պիտի ազատ շունչ առնէր, շունչի հետ իր վրէժն առնէր թալանողներից, կոտորողներից...

Եւ երբ գիշերւոյ այդ պահուն հս ու Նշան պատուելին, ջրաղացի մօտ հաւաքւած բազմութեան մէջ լռիկ քայլելով՝ Բժշկին ու Խաչատուր պատուելուն էինք որոնում—գտանք այնպիսի տներից եկող երիտասարդներ, որ զարմացել էինք: Նոյն իսկ ամենահարուստ, ազդեցիկ աղաների որդիները կային, երկու քահանայ, մի երկու տիրացու, գրեթէ տասնի չափ հասակ առած մարդիկ, ծերունիներ...

Ու ամէնքը ոգևորւած, տաքացած, սրտատրոխի և անհամբեր՝ սպասում էին ժողովի բացւելուն: Ամէնքը միմիայն խօսում էին յեղափոխութեան, նոր եկող «առաքելի» և սպասող «նշանի» մասին:

Մենք լռելեայն սարտում էինք խմբերի մէջ ու տեղեկանում թէ այդտեղ չեն, չեն եկել դեռ Բժիշկն ու պատուելին: Մարտիկն էլ չկար: Ըստ երևութիւն «առաքելի» հետ էին գալու երեքն էլ:

Շրջելու ժամանակ, թէև մութ էր, սակայն կարողանում էի ճանաչել շատերին: Բինկեանցիների հանդիպելիս՝ ջանացի խմանալ թէ հօրաքրոջս ամուսինը ո՞ր կողմն էր: Ուղղում էի դռնէ մի քանի բառ խօսել հետը, տեղեկութիւններ հարցնել: Մօտ 10 օր էր, որ Զարուհուն չէի տեսել՝ սաստիկ զբաղւած ժողովովը:

—Սերովբա աղան ո՞ր կողմն է, կարո՞ղ ես ասել, հարցրի մի Բինկեանցու:

—Չկարծեմ որ եկած լինի, ասաց նա—և եթէ եկել է, չեմ տեսել. մեղ հետ չէր:

—Բոլորը խմբերը եկել են:

—Բոլորը:

Ու անցնում էինք: Բիչ յետոյ, անդալաբար բա-

ժանւեցի Նշան պատուելուց և մօտ ծառերի տակ, ուր տեսնում էի հաւաքւած զանազան խմբեր: Կային Փոքր Արմտանցիք, Կասմացիք... Յետոյ, է՛լի Բինկեանցիք: Գիւղն ամբողջ դատարկւել էր այդտեղ:

Երբ մի ծառի տակ նստոտած մարդկանց էի գնում և ճանաչել աշխատում—նստածներից մէկը հարցրեց.

—Ո՞վ ես, ո՞ւմն ես որոնում:

—Բինկեանցի՞ ես, հարցրի—ես Վահանն եմ:

—Բարի երեկոյ, ասաց խօսողը և ոտքի ելաւ:

Առաքելն էր: Բինկեանի խմբապետներից մէկը:

—Քո խմբի՞ց են, Առաքել:

—Իմ... Որի՞ն ես ուղղում դու:

—Սերովբա աղան եկե՞լ է:

—Եկել է... Ահա՛, քիչ ցած՝ նստել են... Թորդոմի խմբի մէջ է մտել նա... Կանչե՞մ Թորդոմին:

—Ո՛չ. տա՛ր ինձ նրանց մօտ:

Առաքելը առաջ ընկաւ: Մի քանի քայլ հեռու, մի խոշոր քարի շուրջը խմբւած երևում էին 5—10 հոգի: Երբ մօտեցանք, Առաքելը կանչեց հեռուից.

—Թորդոմ:

—Այստե՛ղ, լսւեց մի ձայն և առաջ եկաւ մի սուեր:

—Վահանն է. ասաց Առաքելը և հեռացաւ:

—Բարի երեկո՛յ:

—Բարի երեկոյ... Սերովբա աղան այստե՞ղ է:

—Սերովբա աղա՛... Վահանն է, ձայնեց Թորդոմը գլուխը ետ դարձնելով:

Նստածների մէջ մի չարժում առաջացաւ և հօրաքրոջս ամուսինը բռնեց ձեռքս:

—Վահան... արեց նա—լաւ... Ի՞նչպէս ես...

Հօրաքրոյրդ անհանգիստ...

—Իսկ Մարիամը, Զարուհի՞ն...

—Հը՛մ... արեց նա—լա՛ւ, լաւ... Բարեկներ...

Յանկարծ զգացի որ երկու թեւեր զրկեցին վիրս, յետոյ մի մեղմ ձայն լսեցի ականջս ի վեր, որ ասում էր.

— Զայն չհանես, անունս չտաս...

Երբեք այդքան չէի դարձացել: Մարիամն էր. այո՛. տղամարդի հագուստով. մինչև իսկ հրացան էլ ունէր ուսին:

— Վա՛հ... դռնցի—դռն... դռն էլ:

— Եւ ես... լսեց կողքիցս մի ուրիշ ձայն: Յետոյ, երևի միջնից օգտւելով, անհուն երջանկութեամբ զգացի մի ջերմ համբոյր չրթունքներէս վրայ:

— Զարուհի՛...

— Սա՛... անունս մի՛ տալ... ես Զարեհ եմ...

Իմ Զարուհին, երազներէս, մտածութիւններէս մեծագոյն մասը խող իմ հրեշտակը այստեղ, գիշերով, դաւադրական ժողովի՛ն...

— Բայց... թոթովեցի կարկամած և գրկիս մէջ պահելով նրան — դռն այստեղ... Ինչ անխոհեմութիւն... Ինչո՞ւ եկաք:

— Քեզ տեսնելու, առաքեալին լսելու... Նեղահո՞ւմ ես, ուրախ չե՞ս, ասաց Մարիամը:

Միմիայն, այո՛, միմիայն Բինկեանցի, այդ ամենաքաջ գիւղացիների աղջիկները ընդունակ էին այդպիսի քայլ անել: Գիշերով ելնել, իրանց հայրերի հետ, տղամարդի նման հագնւած ու զինւած՝ քայլել ժամերով և գալ մի այդպիսի վտանգաւոր ժողովի:

Վերջ չկար ուրախութեանս: Բռնեցի երկու աղջիկների ձեռքերից, քաշեցի մի կողմ — աւելի հեռու, աջ ձեռքովս գրկած կուրծքիս վրայ Զարուհուն, գրեթէ երեսը երեսիս, օգտւելով միջնից, չտեսնւելուց՝ անընդհատ համբոյրներով, իսկ ձախ ձեռքովս Մարիամի ձեռքը բռնած — մի քանի րոպէ մնացի լուռ և երջանիկ:

Օ՛հ, որքա՛ն կ'ուզէի երկարէր գիշերը. առաքեալը դեռ չգար, դեռ ես էլի և էլի՛ ունենալ Զարուհուն այնքան մօտ — կրծքիս, այնքան երջանիկ՝ նրա համբոյրներիով:

Խօսելու պէտք չկար. չէի ուզում: Խօսում էր Մարիամը միայն. հազիւ լսում էի. պատմում էր իրենց հագնւելու մասին, պատմում թէ որքա՛ն ստիպողաբար համոզել էին իրենց հայրերին և մայրերին, ի՛նչպէս էին եկել. ինչ արկածներ, ի՛նչ յոգնածութիւններ...

— Գիտե՞ս... լսեցի աւելի որո՛շ Մարիամի խօսքերը — ժողովից յետոյ վճռել ենք որ ձեր տուն գանք և մնանք այս գիշեր:

— Մեզ մօտ, իրա՞ւ... Իրա՞ւ, Զարուհի, պիտի գաս մեր տուն, հօրս ու մօրս տեսնե՞ս... իբր հա՛րա...

— Մի՛ շտապիլ, սաստեց Մարիամը — առաջ մի՛ վազիլ:

— Լռի՛ր, Մարիամ, լռի՛ր, հայրս էլ գիտէ, մայրս էլ. ուրախութիւնից կը գժւեն քոյրերս... Այո՛, այո՛, շուտ վերջանար ժողովը, զնայինք միասին... Գիտե՞ս, Զարուհի, հայրս էլ այստեղ է, հօրեղբայրս էլ...

Ու չգիտէի ինչ էի խօսում. միմիայն երջանիկ էի:

Սակայն երկար չտեսեց այդ. Գոնէ ինձ թւեց, որ միայն մի րոպէ եղաւ Զարուհուն մօտս ունենալը: Յանկարծ լսեցին ձայներ միմեանց ետեւից, ձայներ, որոնք սկսել էին ջրաղացից և գալիս ինձ էին հասնում հետզհետէ.

— Վահան, ջրաղացի մօտ... Վահան, ջրաղացի մօտ...

— Եկե՛լ է, եկե՛լ է... հաւաքւեցէ՛ք աւելի մօտ...

— Եկել է առաքեալը, Բժիշկը... հաւաքւեցէ՛ք...

Յնչւեցի. որքա՛ն շուտ:

— Գնա՛, քեզ են ուզում. դէմքը դէմքիս մօտեցրեց Զարուհին և մի երկար համբոյրից յետոյ հեռացաւ ու մեղմութեամբ հրեց ինձ:

— Ո՛րտեղ կը լինէ՛ք յետոյ, հարցրի ես:

— Մենք քեզ կը գտնենք, ասաց Մարիամը — միշտ ջրաղացի մօտ մնա՛...

Յետոյ բռնեց Զարուհու ձեռքից և երկուսն էլ խառնւեցին դէպի ջրաղացը յառաջացողներին:

—Վահան... Վահան... լսում էին դեռ ամեն կողմից:

—Այստեղ... ձայնեցի և երկու-երեք ուստիւններով արդէն հասել էի խարոյկի արձակած լոյսին:

Այնտեղ գտայ Բժշկին, ինչպէս որ պատահեալու, Նշանին և Մարտիկին, որոնք իրանց մէջն ունէին մի երկարահասակ, խորոխ կեցած քով անձ, որ հրացանի փողի վրայ կ'աթնած՝ նայում էր հաւաքւած ամբոխին:

Ինձ ծանօթացրին: Կրպէ կոչեցին նրան: Բժշկին ու Մարտիկը ձեռքս սեղմեցին, յետոյ միասին դիմեցինք դէպի ջրաղացի դուռը և այնտեղ, Կրպէն ելնելով մի քարի վրայ, պահ մի լուռ՝ նայեց հաւաքւածներին և ասաց հանդարտ ձայնով.

—Խնդրում եմ ամէնքին նստել:

Բոլորը նստեցին. մենք կանգնած մնացինք Կրպէի ետևում:

Գիշերը թէև մութ էր, բայց աչքերս արդէն վարժւելով, բաւական լաւ տեսնում էի նստած բազմութիւնն ու ցից հրացանները, որոնց խողովակները երբեմն փողփողում էին խարոյկի լոյսի աղօտ շառաւիղների տակ:

Կրպէն սպասեց մի վայրկեան ևս, կոթնեց իր հըրացանի փողի վրայ, ապա յանկարծ ցնցեց գլուխն ու գոչեց.

—Այլևս թուրքի մալը հալա՛լ է մեզի, հա՛յ եղբայրներ...

Ինչպէս... Ցնցւեցի ես լսելով այդ բառերը. թուրքի մալը հալա՛լ է մեզի... Եւ դա կենդրոնից ուղարկւած առաքեալն էր ասում: Այդպէս պէտք էր սկսել. եկել էր այդ ասելու: Եւ ինչո՞ւ թուրքի մալը մեզ հալալ պէտք է լինէր. ինչ իրաւամբ:

Ամօթից ասեմ, թէ՛ բարկութիւնից՝ դող զգացի և մի քայլ ետ քաշւեցի: Յեղափոխութեան բերնից արձակւող այդ կոչը այնքան վատ ազդեց վրայս, որ մի քանի րոպէ չլսեցի այլևս թէ ինչ էր խօսում «առաքեալ»:

Ահ, ո՛չ, այդպէս չէ՛, որ պէտք էր խօսել ժողովրդին: Յեղափոխութիւնը, ազատութեան համար կուռղ զինւորը, իր մարդկային իրաւունքների համար արիւն թափելու վճռած անձը իրաւունք չունի՝ ուրիշի մալը իրան հալալ համարելու, այլ միմիայն ի՛ր մալը, ի՛ր ունեցածը, իր կեանքն ու գոյքը, որին պահպանելու համար նա զէնք է վերցնում, զոհեր տալիս, որդոց որդի կրուում է, երկիրը բարբարոսութեան դէմ ոտքի հանում...

Բայց, զսպենք մեզ... լսենք «առաքեալ»ին. գուցէ ես սխալ հասկացայ, գուցէ դա մի անյաջող մտածւած ուղեցիկ նախադասութիւն էր՝ ցնցում առաջ բերելու մտադրութեամբ:

Տխուր և մոռյլ, բայց ուշքս ժողովելով և ուշադրութիւնս լարած՝ մօտ գնացի:

—...Հինգ գար ամբողջ... շարունակում էր առաքեալը ոգևորութեամբ և յափշտակութեամբ — ինդ դար ամբողջ նրանք կերան մեր ինչքը, հողին, պատին ու կեանքը, պղծեցին մեր հաւատքը, լացուցին մեր հայրերին, պիտի լացաքնեն մեզ և մեր որդիներին... Ոչի՛նչ չմնաց. ինչ որ չկարողացան իւրել՝ աւերեցին, այրեցին ու սպանեցին: Սրիւն դարձրին մեր կեանքը, ծռեցին մեր ողնաշարը, Ծռեցինք մենք ու խոնարհեցինք ամէն բարձր գոռացող պաշտօնեայի առաջ, խաբերայ, գծում և ստրկային զգացմունքներով մեծացանք ու մեծացրինք մեր սերունդը, ամէն լաւ յատկութիւն կորուցինք, ամէն աղնիւ բանի հասկացողութիւն մեռաւ մեր մէջ... Հրէշներ՝ դարձանք ու հրէշ մի աղգի ծնունդ տւինք... Այս բոլորը թուրքն արաւ, նրա բռնութիւնն ու անիրաւութիւնը, նրա բարբարոսութիւնն ու մեռցնող, փչացնող լուծը...

Այլ ևս, ուրե՛մն, միմիայն վրէժ՝ կարող է դարձնել մեր կրճքում. վրէժ անցեալի, վրէժ ներկայի համար. վրէժ՝ բռնաւորներից, վրէժ՝ առաջակներից, քանի որ

ներանք բնական են համարում տանջել մեղ, զբառների նման բանեցնել... Մնում է մեղ մեռնել, եթէ չենք կարող մարդկանց նման ապրել. մեռնել և կամ աղատել այդ բոլորից... Եւ ահա, թող ձեզնից իւրաքանչիւրը մի բան միայն գգւէ, մի միտք միայն փայտայէ, մի հաւատք միայն ունենայ և մի Աստուած...

Ու այդ Աստուածը լինի՝ աղատութեան տենչը. մի տենչ՝ որի համար պիտի զոհել արեան յետին կաթիլը, ուշադրութեան վերջին մասը, ոյժերի ամենամեծ լարումը...

Եւ այսպէս, հետզհետէ ոգևորւած, հետզհետէ ձայնն ու հասակը բարձրացնելով, հրայանը ճօճելով խօսեց նա ամբողջ կէս ժամ:

Պէտք էր տեսնել թէ ինչ էր անցնում լսող բազմութեան մէջ: Չափազանց տանջւած էր այս ժողովուրդը. վրէժ, միմիայն վրէժ վատերից... Այլևս ո՛չ մի... տրամաբանութիւն չմնաց իմ մէջ. ո՛չ մի... Կատարելապէս համաձայն խօսողի հետ — զգում էի որ իրաւունք ունէր, որ յիշուի թիւրքի մալն այլևս հալալ պիտի լինէր մեղ վերջապէս, քանի որ հարիւրաւոր տարիներով կերել էին ու մարսել մեր մալը, սպառել մեր կիւսնքը և անընդհատ նոյնն էր կրկնել մեր պապերի հետ, նոյնը մեղ հետ, նոյնն էլ կրկնելու էր մեր որդիների հետ:

Թիւրքի մալ... Միթէ երկրումը թիւրքը մալ ունէր և կարող էր երբ և իցէ ապացուցանել թէ հայից խլած հողը՝ իր քրտինքի աշխատանքն էր, հայից տարած տաւարը՝ իր աշխատանքի արդիւնքն էր և կամ կերած մի կտոր հացը՝ շաղախուած չէր հայի արիւնով...

Ո՛չ. իրաւունք ունէր Կրպէն. յիմարը ե՛ս էի, որ պահ մի մտածել էի, թէ իրաւունք չունի՛նք «թիւրքի մալը հալալ համարելու»... Ունէինք, որովհետեւ այդ մալը, մինչև յետին խիլը՝ մերն էր, մեր մարմնից սլոկած, մեղահից խլած, մեր քրտինքի արդիւնքը, մեր արիւնն ու հոգին...

Ոչ ոք այլևս նստած չէր մնացել լսողներից. ամէնքը հետզհետէ վեր էին թռել, շրջանը սեղմել... Բոցավառում էին հարիւրաւոր աչքեր, լսում էին գէնքի շարժումներ, սեղմում էին բռունցքներ և աղօտ լոյսի շաւիղների մէջ երևցող իւրաքանչիւր դէմք այնպէ՛ս կատաղի, այնքա՛ն վսեմ էր, աղատութեան կրակով այնքա՛ն վառվռուն, որ վա՛յ այն թիւրքին, եթէ այդ բոլորին համարձակէր մեր ճանապարհի վրայ ելնել:

Ինքս, ի՛նքս պատրաստ էի անխտիր ու անխնայ շարդել ու փշրել ինչ որ թիւրք անուն էր կրում. աւելելու, ոտնատակ տալու տենդը համակում էր նոյն խակ ինձ: Ահ, գնալ-աւերել այն բոլոր թիւրք և քիւրդ աւաղակ բէգերի, աղաների բռնները, անխնայ կոտորել ամէնքին, մինչև իսկ վայրենութիւնների անել, փշրել, շարդել...

— Տղա՛ք... լսեցի նորից Կրպէի խրոխտ ձայնը — տեսնում եմ, զգում եմ որ հասկացաք ինձ, որ ամէնքդ պատրաստ էք վրէժի և աղատութեան համար... Վրէժ և աղատութիւն — ահա ձեր նշանաբանը... Երգե՛նք, երգե՛նք ուրեմն, որ մինչև մահ պիտի գործենք յանուն աղատութեան և մեր դարեւոր վրէժի. երգենք որ մինչև մեր արեան վերջին կաթիլը՝ պիտի կռւենք ճնշողների դէմ. երգենք, որ նոյն տեսակ պատրաստակամութեամբ մեր դաշոյնը պիտի թաթախենք այն հրէշի արեան մէջ, որ սիրտ կ'ունենայ մարդկային այսքան մեծ ու վսեմ գործը մատնել բռնաւորներին, արիւնոտել իր հայրենիքը... Երգե՛նք...

Եւ երբ ձեռքը պարզել էր, բոլոր ձեռքերն էլ բարձրացան ու խաւարի մէջ հնչեց միայն մի հատ որոտաղին, ձորը թնդայնող բառ.

— Երգւո՛ւմ ենք...

Այդ բոլորին ինչ ասես՝ կարելի էր անել տալ այդ բազմութեան: Միայն մի նշան — և մի հատ թիւրք ողջ չէր մնալ մինչև լոյս, ո՛չ Արմատաներում և ոչ էլ Բինկեանում:

Ամէնքը երդւեցին—քահանայ, միւղի՛ր, ուսուցի՛չ
... Ամէնքը տոնդով բռնւած, ո՛չ մի հեռատեսութիւն
կամ զգուշութիւն մտքերովը չէր անցնում: Դեռ նրան-
ցից ո՛չ ոք ազատութեան զոհ տւած չունէր, ո՛չ ոք թըշ-
նամուն դէմ առ դէմ չէր կանգնել զէնքը ձեռքին և ո՛չ
ոք խմբական արիւն չէր տեսել...

Այդ ընդհանուր ամէնքը մոռացան—ե՛ս իսկ— ծրագիր,
նշան, կազմակերպութիւն... Պարզ էր մեզ համար ամէն
ինչ: Ի՞նչ պէտք նշան, ծրագիր կամ կազմակերպութիւն:
Զա՛րկ, ոչնչացրո՛ւ, ջարդի՛ր, հալածի՛ր, մաքրի՛ր հայ-
րենիքէ աւազակներէ, բռնաւորներէ— ահա քո նպա-
տակն էլ, ծրագրի՛րն էլ, նշանաբա՛նն էլ...

Գրեթէ կէս գիշեր էր, երբ ցրւելու նշանը տրւեց:
Բժիշկը, Մարտիկը, Խաչատուր պատուելին և Կրպէն՝
Նշան պատուելու մօտ—փոքր Արմատան հիւր պիտի լինէին:
Հինգ գլխաւորներէ խորհրդակցութիւնն ու երկար խօ-
սակցութիւնը թողւած էր միւս օրւան:

Այդ պատճառով էր, որ ես առանց իսկ բարեկրօն
ընկերներին, գնացի լոյսի մէջ և սպասեցի Զարուհուն
ու Մարիամին:

Այնուհետեւ դէպք դէպքի ետեւից յաջորդեցին միմի-
եանց: Արմատանը կարծես գիշերային ժողովին էր սպա-
սում՝ փոթորկի բերանն ընկնելու համար:

Հետեւեալ օրն ի հարկէ տեղի ունեցաւ գլխաւոր-
ների ժողովը փոքր-Արմատանում: Ծրագիր չկար. Կրպէն
խոստացաւ, որ գրաւոր կերպով կը ստանանք շուտով:
Գտաւ, որ մեր գործունէութիւնը լաւ է, համապատաս-
խան և որ հարկաւոր էր աւելի լաւ կազմակերպել խմբ-
երը, զինել և ընդհանուր նշանին սպասել:

Դարձեալ ծրագրի խոստում, ընդհանուր նշան:
Արդէն սկսել էի չհաւատալ: Կ. Պօլսից գիտէի այդ
խոստումները և ինձ սկսում էր թւել որ ո՛չ ծրագիր էր
չինւած և ո՛չ էլ ընդհանուր նշանը կարող էր տրւել:

որովհետեւ ո՛վ կարող էր ասել թէ ինչ դրութեան մէջ
էին գործերը երկրի միւս կողմերում—Էրզրում, Սվազ,
Խաբէրդ ու Սասուն... Ո՛չ մի լուր, բացի այն, որ
Էրզրումում շարունակւում էին ճնշումներ ու ճնշումներ...
Թւում էր, որ միայն մեր գաւառն էր այդքան յաջող
կերպով կազմակերպւած, զինւած ու գրեթէ պատրաստ:

Այնուամենայնիւ, Նշան պատուելին նշանակեց որպէս
մեր շրջանի ընդհանուր հրամանատար, ես՝ նշանակեցի
խմբերի կառավարիչ և Բինկեանի մասի գնդապետ:
Իսկ Բժիշկը, Մարտիկը, Խաչատուր պատուելին ու Կրպէն
երկու օրից յետոյ մեկնեցին դէպի ուրիշ գիւղեր եւս
գնալու—Տիվրիկ, Օտուռ, Կիրասուն անգամ, ապա՝
Խուռնավիլ, Մրւանա...

Վճռել էինք ամբողջ շրջակայքը, հնար եղածին չափ
հետզհետէ լայնացնելով շրջանակը՝ ոտքի հանել ու զինել:

Սակայն չէր անցել մի շաբաթ, որ լուր առինք թէ
Տիվրիկի մէջ գործելիս, Բժիշկը, մի քանի վատ ու վախ-
կոտ հայերի կողմից ընդդիմութեան և արգելքի հանդի-
պած, մասնւել էր կառավարութեան: Եւ լրտեսներ ընկած
այս-այն կողմ, ծածուկ հսկում էին Բժիշկի իւրաքանչիւր
գնացած տեղի վրայ:

Անձկութեամբ, օրէցօր սպասում էինք որ մեր այդ
ընկերը կարող էր բռնւել, թէև նա շատ զգոյշ էր գոր-
ծում այժմ. զգոյշ, խոհեմ և առանց սեւէ հետք թողնելու:

Այդպէս էր գործերի դրութիւնը, երբ Փոքր-Արմա-
տանում մի հասարակ դէպք, սպասւած նշանից աւելի
շուտ կայծ դարձաւ հրդեհն սկսելու:

Նշան պատուելու մշակին, որ մի քիւրդ էր, փայտ
կտրելու գնացած ժամանակին ճանապարհին ջորին խրո-
նել էր ու վար նետել. սորը ասպանդակի մէջ, գրաստը
նել էր ու վար նետել. սորը ասպանդակի մէջ, գրաստը
քիւրդին խփել էր քարից քար և մահամերձ՝ ձգել գիւ-
ղի մօտ:

Միւղիւրն ու գլխիւրը գնացել քննել էին, բերել վիրա-

ւորւածին ու պատուելու տան դռան առաջը ձգել : Իսկ քիւրդի հայրը և աղգակամները հաւաքւած վիրաւորի շուրջը, աղմկում էին և վիրաւորի արեան գինը պահանջում :

Լուրը հէնց որ ինձ հասաւ, իսկոյն հօրեղբօրս հետ ձի հեծանք, Փոքր-Արմտան իջանք, յորդորեցինք պատուելուն՝ վերցնել վիրաւորը և փոխադրել մի ուրիշ տուն, յետոյ հօրեղբայրս ջանաց ցրել ժողովւած քիւրդերին, խոստանալով որ վիրաւորւածի համար բժիշկ կը բերեն ու կ'առողջացնեն :

Բայց վտանգն ակներե էր : Քիւրդի ողջ տեղը չէր մնացել և եթէ մեռնէր, ո՛չ միայն ցեղակից քիւրդերը մի փորձանք կը բերէին գիւղի գլխին, այլ և կ'առաւելաբորութիւնը պատրուակ կ'ունենար մի անգամ ևս, Նշան պատուելուց սկսած մինչև յետին գիւղացուն, յանուն քննութեան և գործի պարզաբանութեան՝ տուգանել, տանջել և կեղեքել :

Ճար չկար : Յամենայն դէպս հարկ էր բժիշկ բերել : Մտածեցինք մի մարդ ուղարկել մեր Բժշկի ետեկից, որ Զիմարա էր և երեկոյեան դէմ երբ նա գալով՝ տեսաւ հիւանդին, գլուխը շարժեց ու Նշան պատուելուն մի կողմը քաշելով ասաց .

— Պատելի՛, մշակդ պապերի մօտ է գնալու . աւելի լաւ է որ ջանաս, ծնողներին ու աղգակամներին մի բան տաս և զան իրանց հիւանդը տանեն . . .

Ինքնըստինքեան չնչին բան էր, բայց Բժիշկն անձամբ ստիպւեց քիւրդերի հետ խօսել, համոզել, Նշան պատուելու տւած խոշոր գումարը նրանց ձեռքը կոխել և հիւանդը տանել տալ :

Ահա այդ արկածը բաւական եղաւ սկիզբ դառնալու այն բոլոր սոսկումներին, որոնք այնուհետև յաջորդեցին միմեանց :

Զորեպան էօմարը տեսել էր Բժիշկին : Սա էլ, մեր

խնդրանօք, երկու օր Արմտան մնաց և հազիւ մի երեկոյ ճանապարհ էինք դրել նրան դէպի Հասան—Օվա, որ միւս առաւօտ շուտով, լուսարացին, երբ սենեակին բարձր լուսամուտից դաշտին էի նայում, աչքիս խիեց մի նոր բան :

Դէպի Արմտան եկող Զիմարայի ճանապարհով սրաւ շաւ գիւղն էին գալիս բազմաթիւ ձիաւորներ, որոնց հրացանների փողերը սլալում էին նոր ծագող արեւի տակ :

Նախ քիւրդեր կարծեցի և սոսկումով մտածեցի, որ ահա յարձակում են գիւղի վրայ : Յետոյ նկատեցի ցնցւող վնջիկներ, կամաց-կամաց՝ նշանաղգեստներ . . . Ժանդարմներ էին, ուսարիներ . . .

— Ահա՛ . . . մտածեցի գունատելով—գալիս է փորձանքը :

Կորցնելու ժամանակ չկար : Հաղար ու մի բան անցաւ մտքովս—Գուցէ իմացել էին գիշերային ժողովի, խմբերի մասին. եղել էին մասնութիւններ . գուցէ Նշան պատուելուն և կամ . . . հէնց ինձ ձեռքակալելու էին գալիս :

— Հայր . . . գոչեցի վար նետելով—ուսարիներ գիւղ են մտնում :

— Սւարիներ . . . բացականչեց նա մեռելի պէս դեղնելով—փախի՛ր, շուտ . . . Բլնկեա՛ն գնա . . .

Մի վայրկեան քիչ մնաց, յիշաւի, դէպի ախոռ նետէի . . . բայց մէկէն մաքիս եկաւ, որ նախ՝ գուցէ ինձ համար չէր և երկրորդ՝ տմարդութիւն էր թողնել մերոնց և հեռանալ : Իբր երկրորդ հրամանատար խմբերի, ինձ համար ամէնից աններելին էր փախնելը :

Մինչ այդ, հայրս արագ հագնւեց ու փողոց ելանք երկուսս էլ : Առաջին հանդիպողին յայտնեցի լուրը, մեր մշակին էլ հրամայեցի վազել դէպի Փոքր-Արմտան և քիչ յետոյ, երբ սւարիների խումբը գիւղ էր մտնում, գիւղն ամբողջ արդէն ոտքի վրայ, դռների ետևում անձկալից դէմքեր՝ սպասում էին թէ ի՞նչ պիտի լինէր :

Մինչև իսկ խմբապետներից երեքը լուր էին ուղարկել ինձ, որ խմբերը պատրաստ ու վիճառ, սպասում էին իմ հրամանին:

— Երևան չգա՛ք... պատերեցի ես—երբեք երևան չեմ գնաց:

Յետոյ, երբ լուր բերողը ուղղում էր դառնալ՝ աւելացրի.

— Բոլոր խմբերին իմաց տալ՝ պատրաստ լինելու և երբեք չերեկու, մինչև որ լուր ստանան ինձից:

Ու վճռելով, ինչ որ էլ լինէր, քաջ մնալ, ձեռքովս գրպանումս սեղմեցի ատրճառակի կոթն ու ասացի հօրս.

— Մնա՛նք փողոցում, հա՛յր, թող գան մեր մօտովն անցնեն և տեսնենք ինչո՞ւ են եկել:

Զիաւորները սրընթաց քշելով՝ իջնում էին դէպի մեզ: 14 հոգի էին, մի սպայի առաջնորդութեամբ:

Երբ վերջինս հաւասարեց մեզ, ձիու սանձը քաշեց և հարցրեց հօրս.

— Բա՛րե, ծե՛րունի, ո՞րտեղ է իջել Բժիշկը... Հիւանդի պիտի տանենք:

Ահա ուրեմն, Բժշկին էին որոնում՝ ձերբակալելու: Հայրս սառը դէմքով նայեց սպային և առանց շարեկու հարցրեց.

— Ո՞ր Բժիշկը, Էֆէնդի... մեր գիւղում Բժիշկ չի մտել:

— Ո՞րն է միւղերի տունը, հարցրեց սպան զրդուրւած շեշտով:

— Ուղիղ գնացե՛ք...

Սպան մտրակեց ձիուն, սւարինները նոյն արագութեամբ հետեցին:

— Շտապե՛ք... խօսեց հայրս ինձ և իսկոյն յետոյ մեզ չրջապատողներին դառնալով—Բժշկին պիտի իմացնել և եղած տեղիցը փախցնել:

Անմիջապէս ձայն տւի խմբապետներից երկուսին և ամենակարճ ճանապարհով Փոքր-Արմտան իջանք:

Նշան պատուելին գունատ՝ մեզ էր սպասում: Կարծում էր թէ սւարինները իր համար էին եկել, մեռնող քիւրդ մշակի պատճառով:

— Բժշկին են ուղղում, կանչեցի հեռուից—լուր պիտի ուղարկել Հասան-Օվա:

Պատուելին քիչ շունչ առաւ, յետոյ շտապով ձին դուրս քշեց օխոռից և դռնից մեզ.

— Ես արշաւում եմ. թող երկու հոգի էլ հետեւեն ինձ:

— Սպասի՛ր, պատուելի, բռնեցի նրա թեւից—նախ որ դու չպիտի հեռանաս գիւղից, քանի այստեղ վտանգի հաւանականութիւն կայ. երկրորդ՝ երեք ձիաւոր աւելորդ է: Տո՛ւր ինձ ձիգ...

Յետոյ, առանց սպասելու պատասխանի, թռայ ձիու մէջքին և մտրակեցի:

Երկու ժամ յետոյ՝ Հասան-Օվա էի: Բժիշկը, առաւօտն իսկ, շատ քիչ մնալով այնտեղ՝ մեկնել էր դէպի Վերին-Բաղառիճ գիւղը:

Միայն 15 րոպէ հանդիստ առի, մի գիւղացու տրւած հաց ու պանիրը կերայ ու մտրակեցի:

Վերին-Բաղառիճը 130 տուն հայաբնակ մի լաւ գիւղ է, Կամախի (Դարանաղի) դաւառում, բաւական հեռու Հասան-Օվայից:

Ցաւելով էր որ ճանապարհս ուղղեցի այդ կողմը: Որովհետեւ, հէնց որ Հասան-Օվա գնալու պէտքս զգացւեց, վճռեցի ինքս դնալ, դառնալիս Բինկեան հանդիպելու՝ Զարուհուն տեսնելու համար: Գիշերային ժողովի միւս օրն իսկ տուն էին վերադարձել: Այնքան մեծանում էր սէրս դէպի նա, որ ո՛չ մի առիթ փախցնել չէի ուղղում՝ նրան նորից, ամէն օր տեսնել կարողանալու համար:

Վերին-Բագառիճը գնալով՝ յոյսս պիտի կտրէի նոյն երեկոյ Զարուհուն տեսնելուց։

Բայց երեւի Բժշկին դժբախտութիւն էր վիճակած, որովհետեւ կէս ճանապարհին ձիս ակներեւ յոգնածութեան նշաններ ցոյց տուաւ. իսկ ի լրումն ամէնի, քիչ յետոյ, հեռուում տեսայ մի թանձր փոշի, ապա մի խումբ ձիաւորներ, որոնք դէպի Հասան-Օվա էին գնում։

Պէտք էր շտապել։ Եթէ յաջողուել էր նրանց՝ իմանալ Բժշկի Հասան-Օվա լինելը, այստեղ էլ դժւար չէր նրա Բագառիճ լինելը դուրս կորզել գիւղացիների բերնից։ Դժբախտութիւնը նրանումն էր, որ երբ Բագառիճը երևաց, Տիվրիկի կողմից էլ աչքիս խփեց ձիաւորների մի նոր խումբ։

Հալածանքն, ըստ երեւութին, թէ՛ դօրեղ էր և թէ՛ լաւ կազմակերպած։ Բայց ո՞րտեղից էր մատնութիւնը. ո՞վ էր իմաց տւել որ նա մեր կողմերումն է, նոյն իսկ Արմտան։

Այլևս ձին խնայելու ժամանակը չէր։ Մտրակն ուժգնութեամբ իջնցրի նրա կողերին։ Խեղճ անատունը ոստնեց, զգաց որ հարկաւոր էր ձիգ գործել և կէս ժամից յետոյ, սւարինների բաւական առաջ, հասցրեց ինձ գիւղ։

—Ո՛ր է Բժիշկը, գոչեցի առաջին հանդիպածին— չո՛ւտ...

Անշուշտ ճանաչեց. վաղեց առջևիցս։ Միւղիւրի տանն էր Բժիշկը։ Անմիջապէս դուրս եկաւ, ժպտուն՝ ձեռքն ինձ պարզեց։

—Բժի՛շկ, գոչեցի ցած նետուելով— չո՛ւտ... գալիս են ձեզ ձերբակալելու. թագնւեցէ՛ք. իսկոյն կը հասնեն...

Մի մեծ չփոթութիւն տիրեց անմիջապէս։ Գիւղացիք իրար ընկան։ Մի քանի երիտասարդներ վազեցին զէնքերի. և ո՞վ գիտէ, ինչպիսի արիւնհեղութիւն և հետեւանքներ կարող էին առաջ գալ, եթէ Բժիշկն իսկոյն չկանչէր։

—Տղա՛ք, հանդա՛րտ, կուեւ պէտք չէ... Եթէ բռնւեմ իսկ, ոչինչ ապացուցանել չեն կարող... Զի՛ս բերէք։

Մինչև կը թամբէին և կը բերէին, մինչև գիւղացիք իրար անցած՝ կը գային ողջունելու, սւարիններն արդէն գիւղ էին հասնում,

—Այլ ևս ուշ է, ըմբռնեց դրութիւնը Բժիշկը— աւելի վատ կը լինի, եթէ փախնելիս բռնեն ինձ։

Ապա, նախ գունատեց քիչ, ժպտաւ դէմքին ձեռքը պարզեց ինձ ու ասաց.

—Մնաս բարե... Բարեիր ամէնքին և գործը տարէք յաջող... Ինձ մատնողին որոնէ՛ք... Արմտանում...

Յետոյ ձիու սանձը վերցրեց, ուղիւ փողոցի մէջտեղն անցաւ և ասաց գիւղացոյց.

—Հեռացէ՛ք, որ ձեզ էլ մնաս չհասնի... Թագնւի՛ր, Վահան, և գիւղից դուրս գնա՛... Մի՛ յուսահատէ՛ք. յոյս ունիմ որ դատապարտել չեն կարող. ապացոյցներ չունեն։

Վերջին խօսքերն էին դրանք, որովհետեւ այնուհետեւ այլևս երբեք չյաջողեց ինձ հանդիպել մեր բարի Բժշկին։

Մինչ այդ, փողոցի ծայրից երևացին սւարինները— Հասան-Օվա իջնողներն՝ իրանց սպայի առաջնորդութեամբ։

Գունատ, ես ու գիւղացիները փողոցի երկու կողմը շարւած՝ նայում էինք այդ արտասովոր տեսարանին։

Դիմացից կատաղի՝ գալիս էին մի խումբ մինչև վիզները զինւած, սևադէմ, վայրենի և փոշոտ ձիաւորներ. իսկ նրանց հանդէպ էր գնում հանդարտ ու ժպտուն, նիհարադէմ ու բարի հայեացքով մարդը, ետեւիցն էլ իր արևակէղ, ճակատը կնճռոտ քաջ ջորեպանը— Բժշկի անբաժանելի ընկերը։

Բայց երեւի Բժիշկը նկատեց մեր դէմքը, նկատեց որ գիւղացիներից չատերը, չնայելով պատուէրին, անհամբեր շարժումներ էին անում։

—Մօ՛... կանչեց մինչև իսկ մէկը, պիտի թողնենք որ մեր աչքի առջև բռնեն տանե՞ն...
 Բժիշկը դարձաւ, ձեռքով շարժում գործեց, ժպտեց ու քայլեց: Ջիւաւորները մօտենում էին: Սպան, որ առջևից էր գնում, մի քանի հարցեր տւաւ ցածրում եղած գիւղացիներին, բայց երևի դո՛ւացուցիչ պատասխան չէր ստանում, որովհետև շղայնօրէն ցնցում էր գլուխը և առաջ գալիս:

Վերջապէս նա նկատեց դէպի իրեն քայլող այդ ֆէսաւոր երիտասարդին, որ ձիու սանձը բռնած, փողոցի մէջտեղով և ոչ իսկ մի կողմը քաշւած՝ գնում էր անկողնու:

Ձիու սանձը քաշեց, կռացաւ նայեց, յետոյ յանկարծ ուրախ ձիւ արձակեց, ձեռքով մի մեծ նշան արաւ ետևից եկողներին՝ կ'անդ առնելու, ապա ցած թռաւ, ձին թողեց և առաջանալով դէպի բժիշկը, կանչեց.

—Բա՛րեւ, դօքտօ՛ր էֆէնդի... Ես ձեզ էի՛ փնտռում:

—Իրա՞ւ... կանգ առաւ Բժիշկը—ահա ես:

Շունչերս բռնած՝ լսում էինք: Սպան մեծ քաղաքավարութեամբ կանգնել էր Բժիշկի դիմաց, իսկ սւարինները, որոնք իջել էին ձիուց, կամաց-կամաց չրջապատեցին երեքին ևս:

—Սեքստիայի Ձէրքէզ-կոռարէլ փաշան, խօսեց սպան, մեր պայծառաւիայլ հրամանատարը, Տիւրքի եկած, ձեզ պահանջել է իր մօտ...

—Շատ լաւ, ասաց Բժիշկը—պատրաստ եմ... Անշուշտ մենակ ինձ է ուզել և ոչ ջորեպանիս...

—Ո՛չ, նրան էլ, ասաց սպան:

Յետոյ ձի նստեցին: Սւարիները չրջապատեցին նրանց, ձիերի գլուխը դարձրին և հանդարտ հեռացան գիւղից:

Այդ էր բոլորը:

Դողդոջուն, ընկճւած ու վհատւած՝ կանգնած մնացի, մինչև որ անհետացան նրանք ծառերի ետևում. յետոյ լուռթեամբ նստեցի ձիս և չմտածեցի իսկ Բիշկեանի մասին, այլ քայլեցի դէպի մեր գիւղը:

Այսպէս ուրեմն. ահա սկսեցին ձերբակալութիւններ ու հարւածներ, այն էլ մեր ամենալաւ կողմերից, մեր ամենամեծ ոյժերից խելով: Ի՞նչ պիտի լինէր յետոյ. ո՞վ կարող էր երաշխաւորել, որ դորանով ամէն ինչ վերջանալու էր և ո՛չ թէ սկսելու:

Խաչատուր պատուելին, Մարտիկը, վերջապէս ես...

Տխուր մտածութիւններով, այլև զայրոյթով լի դէպ ի մասնիչը կամ մատնիչները, զանազան բաներ ծրագրելով՝ թողել էի որ ձիս քայլէր ուղածին պէս:

Ի՞նչ անել այժմ: Սկսե՛լ կռիւը, թէ թողնել որ մի առ մի կողղեն մեր թևերը, խլեն մեր նեցուկները: Ո՛րն էր լաւ...

Ա՛խ, մի խորհրդատու, մի խրատ տւո՛ղ...

Գնա՛լ, գլինել ամէնքին, նախ՝ մի առ մի ոչնչացնել մատնիչներին, ապա իւրաքանչիւր նոր ձերբակալութեան եկողներին ջարդել, հալածել և կամ մի ընդհանուր հարւածով՝ ամբողջ մեր չրջանը ոտքի կանգնեցրած՝ փշրել ստրկութեան օղը, յայտարարել ապստամբութիւնը...

Իսկ Երզնկայում բանակած զօրաբաժնիւր...

Իսկական գարունը նո՛ր էր՝ սկսել մեր սարահարթի վրայ: Լեռների ձիւները հալւում՝ բազմաթիւ առուալիւններով ու ջրվէժներով մեծացնում էին եփրատն ու նրա բոլոր ձիւղերը. ծառերը կանաչած, ձորամիջում արդէն ծաղկած, այգիների մշակութեան, հողը հերկելու. դաշտային աշխատութեան օրերն էին եկել:

Գիւղերն ամբողջ չուրթ ու արօրով դուրս էին թափւել արտերը. իսկ կանաչք ու սղջիկները, որոնց վրայ են ծանրացած մեր կողմերում այգիների աշխատութիւնները—խմբովին ձեռնարկել էին տեխնիկային գործունէութեան:

Թեամբ, որովհետեւ իր սիրականը յատկապէս խնդրել էր լրտեսել, իմանալ և պատմել :

Եւ ահա մի առաւօտ, գարնանային այն շքեղ, թարմ ու բուրմունքով լի առաւօտ, երբ ելել-լաացել էի և տաք կաթ խմելով, հօրաքրոջս տան առաջ, Բինկեանում, խօսում էի նոր ներս մտած Զարուհու հետ—յանկարծ մեր դիմացն ելաւ քրտնաթոր և հեալով՝ Սարգիսը :

—Սարգի՛ս, դուչեցի—այդ դո՞ւ ես :

—Հրամանք, Հաջի՛-բէգ. Արմատնուց եմ գալիս :

—Գիտեմ, ժպտացի ես. շա՛տ շուտ ես եկել այսօր :

—Վաղեցի... Աւելի լաւ է ասել՝ վաղել տւի...

Ձիւ յոգնել է սաստիկ :

—Օհօ՛, ձիով ես, լրջացայ ես, ի՞նչ կայ որ :

Սարգիսը Զարուհուն նայեց և լուռ մնաց : Նկատեցի այդ : Երեւի ծածուկ բան ունէր ասելու :

—Մօ՛, ծիծաղեցի—չգիտե՞ս որ ես և Զարուհին մէկ ենք... «գոր Աստուած զուգեաց»... Խօսի՛ր. կարեւոր բան է :

—Շատ կարեւոր... ասաց Սարգիսը և նստեց գետնի վրայ. նախ՝ Օվաջուքի քիւրդերը...

—Է՛... արի ես—Օվաջուքի քիւրդերն ի՞նչ :

—Շարժում են և յառաջ գալիս :

—Մօ ի՞նչ կ'ըսես... Իրա՞ւ :

—Այս առաւօտ գետի միւս եզերքումն էին... Նըշան պատուելիին գնացի... Հրամայեց 50 հոգի պատուատուեն, իսկ քեզ լուր ուղարկեց, որ 100 Բինկեանցի էլ դու հանես...

—Երեւի ըստ սովորութեան եկել են տաւարներ տանելու — մէջ մտաւ հօրաքրոյս, որ տեսնելով Սարգսի գալը, տնից դուրս էր եկել :

Մօտեցան մեզ նաև Մարիամը, յետոյ պապիրոսը բերին՝ հօրաքրոջս ամուսինը, իսկ տանիքի կողմից երեւաց Զարուհու հայրը :

—Ի՞նչ կայ. հարցրեց վերջինս :

—Օվաջուքի քիւրդերը... ասացի ես :

Ու ամէնքը հասկացան : Մոռացել է՛ինք, որ յիրաւի ժամանակն էր : Ձէ՛ որ ամէն տարի հէնց այդ ամսին էր, այդ քիւրդերը, կարծես՝ տուրք առնելու կանոնաւորութեամբ, գալիս մեր նախիրներից ընտրում էին լաւ տաւարները և բոլորովին հանդիստ, լծական կերպով տանում :

Ո՛չ մի դիմադրութիւն չէր եղել : Գիւղացիք հաշւի առնել էին սովորել նրանց այդ վարմունքը և տարւայ այդ ամսին աշխատում էին գոնէ լաւ տաւարները նախիր չուղարկել : Բոլորովին չուղարկել էլ չէր կարելի : Քիւրդերը անշուշտ գիւղերի վրայ կը յարձակէին և դաւաւելի վատ արդիւնք կ'ունենար :

Զարուհու հայրն ու հօրաքրոջը ամուսինը անվրդով մնացին : Հօրաքրոյս իսկ, ուսերը թօթելով՝ ներս գնաց : Սովորական բան էր. ինչո՞ւ աղմկել :

—Է՛... շարունակեցի ես Սարգսին դառնալով—Ի՞նչ ես կարծում, ե՞րբ արդեօք քիւրդերը կը մօտենան մեր նախիրին :

—Կէսօրից յետոյ կը հասնեն :

Լուսթեամբ կաթի բաժակը ցած դրի, ոտքի ելայ, սինից կախած հրացանը ուսս առի, փամփշտակաչներս կապեցի, սրով զօտկաւորեցի և դարձայ Սարգսին.

—Ելի՛ր, Սարգիս, այն ցից ժայռերի վրայ... Ահա՛... և այնտեղից դէպի գիւղը, վարը՝ ձայնի՛ր ձանրիկին ու Ղուկասին :

—Ի՞նչ ես ուզում անել, Վահա՛ն, մէջ մտաւ Զարուհու հայրը՝ վախեցած :

Նայեցի նրան անվրդով :

—Ուզում եմ այդ քիւրդերին հասկացնել, որ հարկաւոր է ամէն լրտութեանը չափ ձանաչել :

—Սբի՛ւն... աւեր... ծո՛ւխ... արտասանեց հօրա-

քրոջս ամուսինը—պէտք է... Շանը մինչև չծեծես, գո-
ղութիւնը չի թողնիլ:

—Այո՛, սակայն... կմկմաց Զարուհու հայրը—կռիւ
կը լինի, քիւրդերը չա՛տ են... և եթէ նոյն իսկ փախ-
նեն, հաւար կը հանեն ողջ Օվաջուք և մորեկի նման
վրայ կը տանեն մեզ...

—Մորեկները ծուխից փախնում են... ասաց Սերովք
աղան—Վառօղի ծո՛ւխ... Ծեծէ՛ք... Ծեծէ՛ք... որ
խրատուի շունը... Մա՛րիամ, հրացանս բեր...

Ապա պապիրոսը դէն ձգեց, ոտքի ելաւ ու ներս
մտաւ: Զարուհին զմայլմամբ նայում էր նրա ետեւից:

—Դէ՛հ, Զարուհի, մօտեցայ ես նրան—անա առա-
ջին կռիւը... Գնում եմ. գուցէ չվերադառնամ կռիւից...
գուցէ և դառնամ... Մնաս բարե...

Յետոյ դարձայ հօրը և ասացի.

—Հա՛յր, թո՛ղ տուր նշանածիս համբուրել:

Հայրը ժպտուն՝ գլուխը երեբցից և ասաց.

—Հաւատամ հիմա, որ դա առաջին համբուրն է...

Համեցէք, անուշ լինի... քոնն է...

Ու Զարուհին գունատ՝ ընկաւ գիրկս:

—Ես էլ գամ... սկսեց հեկեկալ քաջ աղջիկը—ե՛ս էլ:

—Ո՛ւր, գոչեցի ապշած—կու՛ր... աղջիկը կու՛ր...

—Կու՛ր է ուզում, ծիծաղեց հայրը—կը կու՛ր ան-
պիտանը, ինչե՛ր ասես որ չանի... ո՛չ վառօղ է թող-
նում տանս և ոչ էլ գնտակ... օրը մի տաս հատ գզգը-
զած ճնձղուկ ու լոր է տալիս չներին ուտելու... Երէկ
էլ մի կաշաղակ էր խփել... կաշաղակ, գիտէ՞ք...

Ու քահ-քահ ծիծաղեց, մինչ ես կրծքիս էի սեղմում
կարմրած աղջկան և համբուրում նրա մազերը:

Մինչ այդ, Սարգիսը այնպէս աշխոյժով կատարում
էր հրամանս, որ ողջ գիւղը ոտքի վրայ՝ դէպի վեր էր
նայում ու չէր ըմբռնում թէ ո՛վ էր այն առաւօտեան
խոշոր թռչունը, որ ժայռի վրայ թռած՝ թռքերի ամ-
բողջ ոյժով գոռում էր.

—Հէ-էյ, Ճանի՛կ, Ղուկա՛ս, Ճանի՛ ի՛ իկ...

Այնուհետև ամէն ինչ կատարեց արագ: Հինգ բո-
պէից յետոյ Ճանիկն ու Ղուկասը ստացան հրամաններս
և չէր անցել մի ժամ, որ գունդս խումբ առ խումբ,
զինւած, պատրաստ. ձիաւորւած և անարկու՝ գումար-
ւում էր կամուրջի մօտ:

Համբուրեցի արտասուող Զարուհուն, Մարիամին,
հօրաքրոջս, Զարուհու հօր ձեռքը սեղմեցի և Սերովք ա-
ղայի հետ գնացինք միանալու խմբին:

—Դարձի՛ր շուտով... Պահպանի՛ր քեզ... լսում էի
ետեւիցս Զարուհու ձայնը:

Դարձայ, ժպտեցի նրան: Սրտատրոփ՝ ձին հեծայ և
անցայ դուրս թափւած գիւղացիների միջով:

—Օվաջուքի քրդերին հաւածելու են գնում... գի-
տէին արդէն ամէնքը:

Կամուրջի մօտ հասած, ողջունեցի գնդին, առաջ
անցայ և գոչեցի.

—Տղա՛յք, ցոյց տանք այսօր, որ գիտենք մեռնել
յանուն մեր իրաւունքների և յանուն ազատութեան...

Զգիտեմ ո՞րտեղից էր այդ երգը — յե՛տոյ ասացին
ինձ որ վանի կողմերից էր եկած — հնչեց յանկարծ գնդի
մէջ մի խորխտ ձայն և երբ կամուրջն էինք անցնում,
խմբովին՝ ժայռերի մէջ թնդաց:

Արեն ելաւ, Զէյթունցիներ.

Դէ՛հ, ձի՛ հեծնենք, առնե՛նք զէնքեր,

գի՛մենք յառաջ...*)

Պէտք էր տեսնել թէ ինչպէ՛ս, նոյն իսկ երգը չիմա-
ցողները, ճգնում էին հետեւի, ձայն էին բռնում, կրկ-
նում էին խօսքերը, խոնւում էին երգողները շուրջը...

Ինկեանն ամբողջ երբեք չէր տեսել այդպէս օր:

*) Երգը գրել է վէպիս հեղինակը, 1883 թին: Եղանակը առ-
նում է «Զէյպէկէր» օպերէից:

Բարձրից շարժւում էին թաշկինակներ, շորեր ու ձեռքեր : Ամփիթէատրաձև, իրար գլխի եղած տներից, ժայռերի ծայրերից մանուկ, կին, ծերունի, գոյնզգոյն հագուստներով կանգնած՝ դուռում էին, գլխարկները ցնցում և մենք անցնում էինք դուրիւններով՝ կամուրջի վրայից, անցնում ոգևորւած, վճռական, և գնում մեր առաջին կոխը մղելու դարևոր բռնակալութեան, դարևոր հարստահարութեան և անարգ լուծի դէմ :

Վսեմ, ազնիւ ու մեծ էր այդ բոլակն,

Երբ դիւղը անհետացաւ մեր աչքից և ոգևորիչ երգը գաղարեց, մի բռնի կանգ առի. հրամայեցի նորից ստուգել զէնքերը, պատրաստ լինել, յետոյ կարգադրեցի որ զոյգ-զոյգ քայլեն (ձանապարհը նեղ էր) և ինքս առաջ անցած՝ Սարգսին նշանով կանչեցի ինձ հետ դնալու :

— Սարգի՛ս, հարցրի երբ մօտեցաւ ինձ, ինձ թւում է որ դու ուրիշ բան էլ ունէիր ասելու :

— Այո՛, արեց Սարգիսը— նա այնքան շտապողական չէր :

— Բայց նախ ասա՛, ո՞րտեղ ենք հանդիպելու մենք նշան պատելիին և իր խմբին :

— Զորագլխին... Սուրէնն է առաջնորդում :

— Լաւ, սովորական տեղը գիտե՞ս դու :

— Գիտեմ. քիւրդերը միշտ այն կողմից են գետն անցնում :

— Ասա այժմ միւս ասելիքդ... Թրքունի՞դ պատմեց դարձեալ, ժպտեցի ես :

— Այո՛... Էօմարը երէկ իր տանը ժողով է ունեցել. եղել են Սրմտանի թիւրքերից ազգեցիկները... Վճռել են քեզ, նշան պատելիին և Հայերից շատերին՝ մասնել կտալաբութեանը՝ իբր «քօմիթաճի»ներ :

— Այդպէ՛ս... ասացի գողդոջուն — ուրեմն պիտի սպասել ձերբալուծիւններին :

— Դեռ ո՛չ, ժպտեց Սարգիսը — թուղթ են գրել :

հանրագրութիւն... Ստորագրել են բոլոր թիւրքերը, որ Մէրքէզ ուղարկեն Էօմարի ձեռքով :

— Չե՞ն ուղարկել դեռ :

— Ո՛չ... Սյսօր Էօմարը մտադիր է մի քանի հոգու

էլ ստորագրել տալ... Մի քանի Հայերի...

— Ինչ ասացիր... գոչեցի ես դայրացած — Հայերի՞ :

— Այո՛ :

— Դու լիրբ կերպով ստում ես, Սարգիս. զգո՛յն կաց... Ո՞ր Հայը այդպէս չնութեան ընդունակ կը լինի :

— Եթէ ստող կայ, Հայի-բէզ, ասաց Սարգիսը կարմրած — դա ես չեմ լինիր, այլ թրքունիս :

— Սուտ է, ասում եմ քեզ... Թրքունին ստում է :

մի՛ հաւատալ :

— Ես էլ հաւատացի և... ապացոյց պահանջեցի... խոստացաւ ինձ... Խոստացաւ այս երեկոյեան իսկ ձեռքս տալ հանրագրութիւնը :

— Կաղմած և ստորագրած հանրագրութիւնը...

— Այո՛... Արեւմտցին... Հանրագրութիւնը...

Իրաւունք չունէի հաւատալ Սարգսին, որովհետեւ մի անգամ էլ նա այդպէս յաջողւել էր մեզ բերել Էօմարի գրած մի տեղեկագիրը : Մնում էր ինձ սպասել : Խընդիրը ծանր, լուրջ կերպարանք էր ստանում :

— Լաւ ուրեմն, Սարգի՛ս, ասացի քիչ լուռ թիւից յետոյ — եթէ թրքունիդ այդ հանրագրութիւնը ձեռքդ ասայ, ես ինքս 50 ոսկի կը տամ քեզ, որ յանձնես թրքունուն :

Սարգիսը ժպտելով՝ ցնցեց գլուխը :

— Ո՛չ, ասաց նա — Թրքունին ինձ չափազանց է սիրում և ոսկին նրան կը վերաւորի... Բայց, եթէ թույլ կը տաք, ոսկու փոխարէն ես մի լաւ ընծայ կը տամ նրան :

— Ի՞նչ ընծայ :

— Հրաման տւէք, ասաց երիտասարդը — որ իմ թրքունին :

քուհին ազատութիւն ստանայ... Լրտեսը պիտի սպանւի :
Ծնցւեցի : Սարգիսը իրտունք էր խնդրում Էօմարին
սպանելու և դա ընծայ էր համարում թրքուհու համար :
Լուռ մնացի : Ինքս ո՛չ մի հրաման չէի կարող տալ ,
սակայն զգում էի որ Սարգիսն իրաւունք ունէր :
Ժամանակ էր մեր զիւղերն ազատելու վտանգաւոր
լրտեսից :

Արագ , մի ձմեռւայ ընթացքում , յաջողւել էր մեզ
յեղափոխական գործին այնքան զարկ տալ , նրա ազդե-
ցութիւնը ա՛յն աստիճան մեծացնել , որ գարնան սկիզբ-
ներին Արմատան ու շրջակայ 5-6 հայաբնակ գիւղերը
գտնւում էին հայկական ժամանակաւոր կառավարու-
թեան ձեռքի տակ :

Ժողովուրդը պատրաստ էր : Ծնչումը այնքան ան-
տանելի էր եղել , հարստահարութիւններն ու Մէրքէզի
տւած տանջանքները այնքան անհաշիւ , որ երբ եռան-
դուն գործունէութեամբ զինեցինք մօտ 3-400 քաջ երի-
տասարդների , կանոնաւոր դնդերի բաժանելով՝ գրեթէ
մի վաշտ ստեղծեցինք—նրանց միջից ընտրած 50 կրտ-
սիճների յանձնեց տեղական ոստիկանութեան դերը ,
առաջնորդութեամբ «ոստիկանապետ» Սուրէնի :

Այլևս ո՛չ մի Ամրտանցու դատ Մէրքէզ չէր գնում :
Վէճ , կռիւ և այլն , վճռում էր մի քանի հոգուց բաղ-
կացած դատարանում : Եւ եթէ կային դեռ աղանիւր ու
կառավարութեանը կապւած մարդիկ , որոնք չէին կա-
մենում հպատակել հայկական ժամանակաւոր կառավա-
րութեան—խնայել չգիտէինք : Պատիժը այնքան խիստ էր
լինում , որ ո՛չ մի Հայ այնուհետեւ չէր համարձակւում
Մէրքէզ գիւմել :

Միւղիւրներն էլ մեր ձեռքին տակն էին և դատաւ-
տական խորհուրդների անդամ : Գիւղական պահակները
մեր երիտասարդներից էին : Ծերունիներից շատերն էլ
ընտրւած էին դատաւորներ :

Այդ բոլորը այնքա՛ն նոր , այնքա՛ն գեղեցիկ էր ,
որ ոգևորութեանը չափ չկար : Նոյն իսկ իր նորութեամբը
նա հնազանդութեան էր հրաւիրում շատերին : Բացի դե-
ռանից , երբ գործնականում տեսնում էին որ նոր դա-
տարանները արագ ու իրաւացի վճիռներ էին տալիս ,
վճիռներն իսկոյն գործադրում ու կաշառք , անիրաւու-
թիւն , հարստահարութիւն և տանջանք այլևս կապւած
չէին դատական գործերի հետ—հիանում էին , ոգևորւում :
Եւ այժմ ա՛նա , եկել էր ժամանակ ցոյց տալու , որ հայ-

կակէն ժամանակաւոր իշխանութիւնը գիտէր պաշտպա-
նել իր ժողովրդին՝ աւազակների դէմ :

Արմտանի վարչութիւնը մի նիստով՝ վճիռ էր ար-
ձակել գիմադրելու Օվաշուքի քիւրդերին : Անմիջապէս
Նշան պատուելու հրամանով , գիւղից դուրս էին եկել 50
ոստիկաններն իրանց յիմնապետով և այժմ «գործի հրա-
ժանատարը» — ևս , իմ գործով գնում էի գորացնելու
պաշտպանութիւնը :

Մենք միմեանց հանդիպեցինք գետից մի ժամ հե-
ռաւորութեան վրայ , մի սարահարթում և ուրախ կան-
չերով գիմաւորեցինք իրար :

Լաւ զինւած ոստիկանական խումբը , առաջնորդու-
թեամբ Նշան պատուելու և Սուրէնի , մեզ տեսնելուն պէս
կանգ առաւ և գլխարկները շարժելով ողջունեց :

— Պատրաստ... հարցրեց Սուրէնը :

— Բոլորովին , ասացի ես :

— Տղա՛յք , խօսեց Նշան պատուելին , երբ մեր գուն-
դը հասաւ և միացաւ ոստիկանական խմբին—Օվաշուքի
քիւրդերը ամէն տարի , պարբերաբար , դալիս գողանում
և յափշտակում են մեր տաւարները : Ո՛չ գանդատ , ո՛չ
բողոք և ոչ աղաչանք ազդեց նրանց վրայ : Թիւրք կա-
ռավարութիւնը յափշտակածներից միշտ մասն ստանա-
լով , քաջալերում է աւազակներին... Հայկական վար-
չութիւնը որոշում կայացրեց վերջ տալ քիւրդերի յար-

ձակումներին և վճռեց նրանց հալածել այնպէ՛ս, այնքա՛ն եռանդով, որ այլևս չհամարձակեն ուրիշի մա՛յն՝ իրենց հալալ համարել... Հաւանական է, կռիւ է տեղի ունեցաւ... Հարւածեցէք անխնայ, կատաղի և առանց յետ ընկրկելու... Վատ է փախչողը. նահատակ կը կոչւի ընկնողը. ազատութեան սուրբ և անմոռանալի նահատակ... Զե՛ղ տեսնեմ, տղայք, պատրաստ էք:

— Պատրաստ, պատրաստ... կանչեցին ամէնքը:

— Լաւ ուրեմն. ոստիկանական խումբը առաջ և միւսները հովհարած և ետևից...

Եւ լուռ, տեղի ունեցաւ շարժում. ապա, Սուրէնի և Նշանի հրամաններով՝ ոստիկանները շարք կազմած առաջ անցան, ես տարածեցի իմ ձիաւորներին գետի երկարութեամբ և կիսալուսնաձև. յետոյ հրամայեց պատրաստ ունենալ հրադէները, և դիմեցինք դէպի գետը:

Կէսօրը մօտ էր, սկսեցինք վար իջնել դէպի դաշտ: Ծառերն ու թփուտները մեզ քիչ ծածկում էին, սակայն արդեւք չէին լինում տեսելու թէ ի՞նչ էր կատարւում Եփրատի փողիփողուն ջրերի մօտ:

Այնտեղ, գետի ծանծող հունի երկու ափերի վրայ տեսնւում էին քիւրդերի խմբերը: Կիսովին անցել էին արդէն և սպասում էին միւսների անցնելուն: Քիւրդերի հրացանների փողերը փայլւում էին, իսկ նրանց ձիւն ու աղմուկը, միմեանց ձայն տալը՝ հետզհետէ լսելի էին լինում, քանի ցած էինք իջնում:

— Տղայք, դարձաւ մեզ Նշան պատուելին — մինչև իջնելը՝ ոչ մի՛ կրակ... Երբ վերջին ժայռը կ'անցնենք, մեր գունդը ուղղակի կը յարձակւի, իսկ Վահանը իր գունդը կը տարածի գետեզրի ուղղութեամբ դէպի քիւրդերի կողմը և կը սկսի անխնայ կրակ... Սակայն, առանց Նշանի, ո՛չ մի գնտակ... նշանը ես կը տամ առաջին գնտակն արձակելով... յառաջ, լուռ և առանց աղմուկի: Քիւրդերը եթէ նոյն իսկ տեսնէին մեզ, անշուշտ

երբեք մտքերովը չէր անցնիլ, թէ երբ և իցէ Հայը կարող էր մտածել՝ յաղձակւելու իրանց վրայ: Ուստի և ապահով. շատ հաւանական է, որ նրանցից մի քանիսը տեսել էին մեզ — սակայն շարունակում էին միմեանց ձայն տալ, միմեանց օգնել անցնելու...

Եւ նիզակները երկար ու սրածայր՝ ցնցում էին իրանց ծայրի վնջիկները:

Նշան պատուելին ամէնից առաջ իջաւ գետեզրի տափարակի — ծառաստանի մէջ, սպասեց որ իր գունդը իջնի ու համարձակ դուրս նետուեց ծառերի տակից:

Զեռքով շտապեցի մերոնց, ցոյց տւի տարածւելու ուղղութիւնը:

Յանկարծ գետն անցած քիւրդերը ապշած կանգ առին՝ տեսնելով մեր գինւած խմբերը:

Նոյն քարացան, յետոյ նրանցից մէկը ձին քշեց դէպի Նշան պատուելին, տասը քայլի վրայ կանգ առաւ և գոչեց.

— Կոօ՛, դուք ո՞վ էք, քիւրդե՞ր էք...

Կարծում էր գուցէ թէ քրդական մի ուրիշ ցեղ էր, որ եկել էր նրանց ձեռքից աւարը խլելու:

— Դո՛ւք ով էք, ի՞նչ գործ ունիք մեր հողերի վրայ կանչեց նրան Նշան պատուելին: — Անմիջապէս շուռ տուր ձիուդ գլուխը և ետ դարձէք, քանի բոլորիդ դիակնեւրով չենք սևացրել գետի ջուրը... Ի՛նչ, կարծեցիք որ այս տարի՞ էլ կարող էք խլել մեր տաւարները... Ե՛տ, ասո՛ւմ եմ...

Քիւրդը մի ակնարկ ձգեց մեզ վրայ և ձեռքը տաքաւ հրացանին: Նշան պատուելին արագութեամբ ստորձանակը հանեց և կրակեց նրա վրայ...

Ու դրան թէ ինչ յաջորդեց — անսկարագրելի է:

Անմիջապէս ձախճթոյն ընկաւ ձորը, ծո՛ւխ, ճի՛ւղ, աղմո՛ւկ, ձիերի ծառանալ, յարձակում, փախո՛ւստ...

Քիւրդերը անակնկալի գալով՝ հաղիւ կարողացան ժողովել, մի քանի անգամ գնտակ արձակել:

Գետի միւս կողմ եղածները, ստանալով մեզնից բաւական գնտակներ, խառնեցին ու անկարգ, տակն ու վրայ՝ փախան։ Այս կողմ եղածները, գետը մտնելուց զգուշանալով և գիտենալով որ մի առ մի՝ կը սպանուէին այնտեղ—ջրի ուղղութեամբ նետուեցին դէպի վեր և հաւաքած մեր գնտակներէն՝ շտապելով ապաստանեցին մի լեռան մէջ...

Սյնքա՛ն կատաղած էինք մենք, այնքա՛ն ոգևորւած՝ որ ոչ մի բոլոյէ կանգ չառնելով՝ պաշարեցինք լեռը և վճռեցինք բոլորին էլ մի առ մի սպանել։

Սկսեց կանոնաւոր պաշարում։ Լեռան բոլոր անցքերին վրայ պահակներ դրինք, պայտած և շղթայ կապեցինք զինւորներով և այնտեղ ես նո՛ր ձեռնարկեցի ըստուգելու՝ թէ ի՞նչ կորուստ էինք ունեցել։

Սամնամեծ ուրախութեամբ ճշտեցի որ միայն երկու հոգի թեթեւ վէրքեր էին ստացել։ Իսկ թէ գետափում ընկնող քիւրդեր եղել էին—այդ մեզ անհնար եղաւ իմանալ։ Հաւանականօրէն սպանւածներ կը լինէին, որովհետեւ բանից դուրս եկաւ, որ իմ զինւորներից իւրաքանչիւրը առնւաղն 10 փամփուշտ էր բանեցրել։

Յամնայն դէպս, կազմելով յիսնապետներից մի պատերազմական խորհուրդ, վճռեցինք թէկուզ մինչև երեկոյ՝ պաշարած պահել լեռը ապաստանող քիւրդերին և եթէ նոյն իսկ անձնատուր լինէին՝ ոչ մէկին կենդանի չը թողնել։ Մեզնից ո՛չ ոք չկամեցաւ ներողամիտ, զգոյշ, խոնամ լինել։ Այդ աւագակները չափազանց և շատ վտուց հարստահարում էին մեզ և հանգստութիւն չէին տալիս։

Հարկ եղաւ մարդիկ ուղարկել գիւղերը՝ ուտելիքի համար։ Կանոնաւոր բանակած՝ նստել էինք։

Կէսօրից յետոյ, պաշարւած քիւրդերից մի քանիսը փորձեցին գնտակ տեղալ մեզ վրայ։ Բայց այնպէ՛ս լաւ պատասխան ստացան, որ այնուհետեւ, ո՛չ մի գլուխ երեւան չեկաւ։

Անշուշտ անձնատուր էին լինելու. ուտելու ոչինչ չունէին։ Լեռան վրայ ջուր չկար։

Հրճւանքով հանգստանում էինք, երբ յանկարծ Մէրքէղի կողմից սրարշաւ երեւան եկաւ մի խումբ ձիաւոր զօրք, մի յիսնապետի առաջնորդութեամբ։

Ձարմացանք։ Ո՞վ էր լուր տուել մեր արածների մասին։

Սակայն եկող զինւորները ո՛չ մի թշնամական դիրք չբռնեցին։ Նրանց յիսնապետը մինչև իսկ կանգ առնել տաւ իր դուռը բաւական հեռու. յետոյ, մի զինւոր, սպիտակ թաշկինակ շարժելով՝ առաջ եկաւ դէպի մեզ։

— Ի՞նչ են ուզում դրանք, գոչեցի ես զրգոռած։

— Տղա՛յք, գոչեց պատւելին — թէև պատրաստ և զգոյշ մնացէք, սակայն թշնամական ո՛չ մի ցոյց, ո՛չ մի շարժում, մինչև տեսնենք թէ ի՞նչու են եկել և ի՞նչ են ուզում։

Դէպի եկող զափթիէն գնաց Սուրէնը և կանչեց, ձայնը լսելի անելու չափ հեռաւորութիւնից։

— Ի՞նչ ես ուզում։

— Ձեր գլխաւորի հետ խօսել է կամենում մեր յիսնապետը։

— Թո՛ղ գայ— ասաց Նշան պատւելին, որ Սուրէնի ետեից մօտ էր գնացել։

Ձափթիէն թաշկինակով նշան տաւ, յետոյ յիսնապետը մօտ եկաւ և քաղաքավարութեամբ բարեկրկն ասաց։

— Մե՛նք, էֆէնդի, ուղարկել ենք գայմակամի կողմից։ Լուր հասցրին որ Օվաջուքի քիւրդերը յարձակւել են ձեզ վրայ։ Գայմակամ էֆէնդին հրամայեց յիսուն զափթիէների, իմ առաջնորդութեամբ գալ ձեզ օգնելու և քրդերին հալածելու։

— Լաւ ուրեմն, ժպտեց հեզնօրէն պատւելին— չնորհակալ ենք ձեր օգնութիւնից. բայց ինչպէ՛ս տեսնում

էք, ոչ միայն հալածել ենք, այլ և պաշարել նրանց այդ լեռներում:

— Իրա՞ւ... զարմացաւ յիսնապետը:

Յետոյ շուրջը նայեց, մեղ հետ մօտ եկաւ մեր խմբերին, ուշադրութեամբ քննեց ամէն ինչ ու գոչեց.

— Իրաւ որ, մեր կառավարութեան համար փառք ու պարծանք է այս տեսակ քաջ ու զինւած ժողովուրդ ունենալը... Որքան էլ լաւ և առատ զէնքեր ունիք...

Ապա, կեղծաւոր ժպիտը դէմքին, առաջարկեց թոյլ տալ իրեն նստելու քիչ մեղ հետ:

— Եթէ թոյլ կը տաք, ասաց նա—մի պապիրոս կը ծխեմ ձեզ հետ, քիչ կը խօսենք, կը հանգստանանք:

— Համեցէ՛ք... հրաւիրեց պատելին:

Ապա դարձաւ տղայոց՝ հայերէն լեզուով.

— Տղա՛յք, աչքներդ պետութեան զինւորների վրայ, քիչ հեռու՝ պատրաստ մնացէք:

Մինչ այդ, յիսնապետը իջաւ ձիուց: Մենք էլ ցած իջանք և չորս հողի նստեցինք մի չոր տեղ:

Յիսնապետը ծխեց, մեղրածոր ծիծաղով գովեց մեր կտրիճներին, խիստ դէմքով հայհոյեց քիւրքերին ու նրանց աւազակաբարոյ բարքը. գտաւ թէ հարկաւոր էր պատժել նրանց և թէ մենք այնպէս լաւ դաս էինք տւել որ այլեւս չէին մոռանալ... Սակայն—աւելացրեց նա— դրանով պիտի բաւականանայինք և թողնէինք որ անպիտանները «կորուկն-կերթան»...

— Գիտէ՛ք, շարունակեց նա լուրջ դէմքով—այդ քիւրդերը սատարի վրէժխնդիր են լինում... որդւոց որդի չեն մոռանալ. եթէ, Աստուած ո՛չ անի՝ սպանէք նրանցից մէկին... խփոյն հաղարներով կը հաւաքւեն ու այնպէ՛ս վրայ կը տան, որ ո՛չ միայն ձեր կտրիճներն ու իմ զաւթիճները, այլ և նրդնկայից եթէ մի վաշտ զինւոր դայ, նրանց աւերածութիւնների դէմն առնել չենք կարող... Իմ խորհուրդս է թողնել՝ որ կորսւեն-դժան.

լաւ պատիժ ստացան, դա իրանց խրատ կը լինի... Դայմակամն էլ հրամայեց ինձ ասել ձեզ, որ կառավարութիւնը դժգոհ կը լինի, եթէ դուք քրդերին գրգռէք... Այնպէս չէ՞, օղլո՛ւմ...:

Խնդիրը յիրաւի լուրջ կերպարանք էր ստանում: Յիսնապետը իր եղբիտաւար տուած, քաղցր արտայայտող խօսքերով՝ դայմակամի գրեթէ հրամանն էր մեղ հաղորդում: Պարզ էր: Եթէ քիւրդերին պաշարելը շարունակէինք, երէի նոյնիսկ հրաման տւած լինէր եկող զաւթիճիներին՝ միանալ քիւրդերի հետ և մեղ կոտորել:

Ես ու Նշան պատելին սկսեցինք հայերէն խօսակցել: Յիսնապետը ներողամիտ ժպիտով թողեց որ խորհրդակցենք, ու, պապիրոսը բերնին՝ շարունակում էր պաշարւած լեռը զննել և պաշարող մեր զինւորներին:

— Վահան, ասաց ինձ պատելին—հասկացար կարծեմ այս մարդու ասածները... Ինձ թւում է, որ ստիպւած ենք հնազանդւել առաջարկին... Դիմադրել կառավարութեանը այսպիսի չնչին հանգամանքներում՝ կարող է ծանր հետեւանքներ ունենալ... Ինչ ես կարծում:

Պահ մի լուռ, մտածեցի: Ինձ ևս թւում էր, որ դրութիւնը կարող էր բարդանալ, գուցէ և ստիպւած լինէինք զաւթիճիների դէմ կռւի ելնել:

— Պատուելի, զիջենք... Ինչ որ պէտքն էր՝ արինք, քիւրդերին զսպեցինք, մեր տաւարները ազատեցինք... եթէ համաձայնւենք, գուցէ վատ լինի:

— Իսկ դո՞ւ ինչ կ'ասես, Սուրէ՛ն:

— Զիջենք, ասաց նա—մեր նպատակն էր վախ աղդել աւազակներին և կատարեցինք այդ:

Նշան պատելին քիչ լուռ մնաց, յետոյ ոտքի ելաւ և ասաց մեզ:

— Ժողովեցէք ու իւրաքանչիւրը թող իր տեղը վերադառնայ:

Ապա դարձաւ յիսնապետին և ասաց.

— Շնորհաշուք Գայրակամի կամքը մեզ համար հրաման է: Պաշարումը վերցնում ենք և յոյս ունենք որ ինքը—կառավարութիւնը կը շտապէ պատժել աւազակներին:

—Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, վեր թռաւ յիմնապետը—աֆէրի՛մ, կտրիճներս... Գայմակամ էֆէնդին շատ ուրախ պիտի լինի ձեր վճռից... Շնորհեցէք ինձ ձեր անունը:

Պատելին քիչ վարանեց, յետոյ ասաց

—Հասան-Օվաքի Կարապետ...

—Հասան-Օվաքի... ասաց կասկածաւորութեամբ յիմնապետը. սակայն համարձակեց այլեւս բառ աւելացնել—իսկ այս էֆէնդիներին:

—Ակնեցի Մարկոս, ասացի ես:

—Ինկեանցի Սուրէ՛ն, կանչեց Սուրէնը, առանց ծածկել կամենալու իր անունը:

—Շա՛տ ուրախ եմ... Ուրեմն ողջամբ մնաք. պիտի շտապեմ այս ուրախ լուրը հաղորդել Գայմակամ էֆէնդուն:

Սակայն, պատրասկելով որ ամրացնում էր թէ իր գօտին և թէ ձիու փորկապը, աչքի տակով ստուգեց որ մեր խմբիւրը հետզհետէ վերացնելով պաշարումը՝ հեռանում են. ապա ձի նստաւ, կեղծ ժպիտով ողջունեց և քիչ յետոյ բոլոր զաւթիէների գլուխն անցած՝ հեռացաւ:

Այդպէս վերջացաւ այդ արշաւանքը և այդ օրւան ի՛նչ սկսեցին այն մի շարք խիստ խուզարկութիւնները, որոնց նպատակն էր երևան հանել նախ արշաւանքի գլուխաւորներին և ապա մի առ մի կորզել յիմնապետի տեւսած դէնքերը:

Գայմակամը սոսկացել էր յիմնապետի տւած տեղեկագրից: Ինչպէ՛ս, գեաւուրները, չնայելով որ ամէն տարի հաւաքւում էր նրանցից մինչև յետին դանակը—այժմ այդպէս լաւ զինւած լինէին, այն էլ իր քթի տակ: Զինւած այնքա՛ն, որ հալածէին քիւրդերին, սոսկում ազդէին, պաշարէին անգամ...

Ինչ կ'ասէին Երզնկայում, եթէ լուրը հասնէր այնտեղ: Եւ անշո՛ւշտ կը հասնէր: Գեաւուրներն ապստամբութեան պատրաստութեան մէջ էին ուրեմն. Էօմարի յայտնութիւնները ստուգւում էին. Արմտան և չրջակայ գիւղերում «քօմիդաներ» գոյութիւն ունէին. քիւրդին հալածողը՝ մի օր կարող էր և կառավարութեանը դէմ դնել, նրա գայմագամին սպանել, մէրքէլը քարուքանդ անել...

Այդպիսի մտածումներն էին, որ գայմակամին ստիպեցին անյապաղ եռանդուն միջոցների ձեռնարկել:

Թշուառ դէր, հեշտակեաց պաշտօնեային աւելի սարսափ ազդեց մանաւանդ երբ միւս օրը առաւօտեան լուր հասաւ իրան, որ Արմտանում, իր լրտես Էօմէրը այդ գիշեր սպանւել էր:

Եւ յիբաւի, նոյն երեկոյ, հայկական ժամանակաւոր կառավարութիւնը վճռել էր մասնիչի մահը:

Պատժի գործադրութիւնը ստանձնեց Սարգիսը և մինչև իսկ բարկացաւ, երբ մտածեցինք ուրիշին յանձնել:

Առանց այլևայլութեան, ներս նետեց գլխահատուն և գոչեցի կատաղի.

—Ե՛ս պիտի սատկեցնեմ Էօմէրին. ապա թէ ոչ, հաւատացէ՛ք, ընդունակ եմ սպանելու նրան, ով իմ տեղը բռնի:

Նոյն գիշեր իր անկողնին մէջ սպանւեց Էօմարը: Առաւօտեան մի սոսկալի իրաբանցում՝ հասկացրեց ինձ, որ սպանութիւնը կատարւած էր:

Սակայն, երբ անվրդով ցած էի լճնում, հայրս, սոսկումով լի հայեացքով ներս մտաւ և տասց.

—Վահան, Էօմարի տունը հրդեհւում է.

—Ինչպէ՛ս... բացականչեցի—հրդեհւո՞ւմ...

—Այո՛... Ինքը—Էօմէրը սպանւած է անկողնի մէջ. յետոյ, անից դուրս ոտսնող կինը պատմել է, որ հրդեհն սկսել է անկողնից... Եւ այժմ ամբողջ տունը կրակի մէջ է:

Սրտատրոսի և վախեցած՝ փողոց նետուեցի։ Անպիտան, անպիտան Սարգիս։ Սպանելը բառական չէր, տունն էլ հրդեհել էր։

Երբ կրակի տեղը հատայ, խառն ի խուռն ձայներ, Թուրքերի կանչեր լսեցին։ Ամբողջ թաղը ոտքի վրայ էր։ Հայերը հասել՝ ճգնում էին այրուղ տունը կղզիացընել, հրդեհը մարել։ Թաղի Թուրքերը խուճաբ-խուճաբ կիտաւած՝ սպառնալից հայեացքով նայում էին Հայերին, իսկ էօմէրի կինը. կրակի մօտ, ձգում էր և լաց լինում...

Մի կերպ կրակը հանգցրին։ Յետոյ Թուրքերը ներս մտան և փողոց նանեցին էօմէրի կիսովին այրած դիակը և այդտեղ էր, որ երեւան եկաւ թէ ինչպիսի մահով էր սպանւած լրտեսը։

Մի գնտակ ծակել էր դանդը, իսկ դաշոյնի մի քանի հարւածներ սրտին՝ վայրկեանապէս վերջ էին տւել նրա կեանքին։

—Ահա, գեաւուրնե՛ր, գոռաց վերջապէս մի Թուրք —այժմ սկսում էք կոտորել մե՛զ, «քօմրդէ» էք սարքել, տանջանքներով ճնշում էք և այժմ էլ մէկ-մէկ սպանում էք և մեր անե՛րը վառում... —

—Զա՛յնդ, սրիկա՛յ... լսեց յանկարծ Հայերի միջից մի ձայն—ուզում ես իմանալ թէ ո՞վ է այդ շանը սատկացրել... ես կ'ասեմ քեզ այդ։

Յետոյ բազմութիւնը ետ քաշեց և անպիտան Սարգիսը, մինչև որ նրան կը բռնէին, մէջտեղ նետուեց ատրճանակը ձեռքին ու գոչեց.

—Ե՛ս եմ սպանողը... Թէ սիրտ ունիք՝ համե՛ցէք...

Ապա մի արհամարհական հայեացք ձգեց վախեցած Թուրքերի վրայ, երկու ոտիւնով թռաւ իրար անցնող բազմութեան մէջ ու անհետացաւ.

—Բռնեցէ՛ք, բռնեցէ՛ք...

Սարգիսին բռնելու համար այդ կոչը բառական չէր։ Եւ վերջապէս ո՞վ էր Թուրքերից այն քաջը, որ տեղիցն անդամ չարժէր։

Հեռացայ թաղից։ Թուրք կանանց ճիչն ու լացը, տղամարդկանց յուսահատ դէմքերը և մանաւանդ սպանւածի խառնածած, տեղ-տեղ ջրալից փշտիկներ դուրս տըւող մարմինը՝ անտանելի դարձան։

Անմիջապէս ձի հեծայ և Փոքր-Արմտան դիմեցի։

Հայրս, հօրեղբայրս, գիւղի հայ բնակիչները, մտածելով դէպքի հետեւանքների մասին, սոսկման մէջ էին։ Շատ լաւ գիտէին թէ Թուրք կառավարութեան կաշառակեր և խայտառակ պաշտօնեաների ձեռքում այս եղածը ինչպիսի գործիք էր դառնալու։

Փոքր-Արմտան գնացի տխուր, մտախոհ։ Զգում էի, որ անհրաժեշտաբար տեղի ունեցող սպանութիւնը, խառնւելով քիւրդերի դէմ եղած արշաւանքի հետ, իրանց ետեւից բերելու էին մի շարք սարսափներ։

Արդօք լա՛ւ արինք. հնարաւոր չէ՞ր ուրիշ միջոց գործադրել. գոնէ սպասել որ Թուրք լրտեսը հեռանար գիւղից և ճանապարհին սպանել տալ։

Միւհնոյն է. դարձեալ մեղքը Հայերի վրայ պիտի նետէին. պիտի կեղեքէին և տանջէին ո՛չ միայն մեր գիւղը, այլև, յանցաւորը որոնելու պատրասկով, շրջակայ բոլոր գիւղերը։

Հարց էր ծագում. —պէ՞տք էր Թուրք լրտեսին ըսպանել։ Իսկ եթէ չսպանել, ուրեմն թող տալ որ նրա կազմած հանրադրութիւնը գնա՛ր, մեզնից շատերին ձերբակալէին, ապստամբութեան գործը իր ամենայաջող և վառւած բողբէին խեղդէին և մեր իւրաքանչիւր քայլի առաջն առնէին...

Ո՛չ, անհրաժեշտ էր մէջտեղից վերացնել մասնիւն։ Եւ ահա, Թուրքը՝ սպանւած, հայ գիւղացիները սարսափի մէջ... վաղը, միւս օրը՝ քննութիւն, խոտու-թիւններ, ծեծ, բանտարկութիւն...

Պէտք էի զգում Նշան պատուելի հետ տեսնել, մի բան խորհել։ Արդեօք չդիմադրե՞մ այժմ էլ կառավարու-

Թեան կողմից գալիք բարբարոսութիւններն, չհալածե՞լ քննիչին, զարթիւններն...

Բայց այդ նշանակում էր արդէն բաց, համարձակ կուէի եղնել իրան—կառավարութեան դէմ: Կառավարութիւն, որ 24 ժամ հեռաւորութեան վրայ չորրորդ զօրեղ զօրաբանակն ունէր, որի հետ անմիջապէս կ'ընկերանային գաւառի քիւրդերը, թիւրքերը և մեր մի բուռը հայկական դիւղերը այնպէս հիմնայատակ կ'անէին, որ այլևս իբր նմուշ՝ մի Հայ չէր մնալ Գուրուչայի մէջ:

Յիրաւի ի՞նչ էինք մենք—մի բուռ հայերս, սեղմած քիւրդերի, թիւրքերի և կառավարութեան մէջտեղ, կիսովին անդէն, ստրկութեան մէջ ողնաշարնիս ծռւած, սովոր՝ որ ծեծեն մեզ, տանջեն, մեր քրտինքը չորթեն, մեր գեղեցիկ կանայք խլեն, մեր ամէն ինչը իրանց սեփականութիւն համարեն մահմեդականները—նրանցից ամենայեալին իսկ:

Այժմ էի սկսում անդրադառնալ թէ որքա՞ն յանդուգն քայլ էր մեր արածը և... եթէ կ'ուզէ՛ք՝ անխոհեմ, անմիտ... Մի բուռը հայեր՝ հազարաւոր կատաղի, վայրենի, տիրելու և խլելու, ճնշելու և կեղեքելու սովոր մահմեդականների դէմ:

Ո՛չ, հարկ էր լաւ մտածել, չա՛տ լաւ մտածել: Բաւական էր երեխայական ոգևորութիւնը, տղայական անխորհուրդ քայլերը... Հարկ էր վերջ տալ այդ բոլոր ի ցոյց հանած շարժումներին: Մեր միակ գործը պիտի լինէր գաւառը պատրաստել՝ միմիայն ոտքի ելլելու անձամանակ, երբ ամբողջ երկիրը ոտքի ելլէր, և երբ ապրտամբութեան հրդեհը, սկսած Վասպուրականից՝ հասնէր մինչև Կիլիկիա, երբ տէրութեան գլուխը խառնելու համար՝ միահամուռ կերպով հարւածը տալու օրերը հասնէին...

Հարկ էր այդ • բայց ի՞նչպէս: Գուցէ և ոչինչ չկար միւս նահանգներում. ո՞վ կարող էր ասել մեզ էրզրումի, Վանի, Զէյթունի մասին... Ոչ մի լուր. լռութիւն և

անշարժութիւն ամէն կողմ և ահա մենք, միմիայն մենք էինք այդ բոլէ, որ յանդգնում էինք ծղօտներով կուէի եղնել թնդանօթների դիմաց և այն՝ մէկը հազարի դէմ...

Այո՛, հարկ էր վերջ տալ որ և է շարժման և միմիայն սահմանափակել լուռ և ստորերկեայ պատրաստութիւններով, մինչև որ հնչէր ամբողջ երկրի ազատութեան ժամը...

Բայց արդեօք ուշ չէ՞ր արդէն: Արդեօք հնարաւոր էր ետ դառնալ, ծածկել եղածը, մի կերպ վերջ տալ, ազատել անձնաւոր շարիքներից ու դժբախտութիւններից, որոնք անհրաժեշտօրէն հետեւելու էին՝ քրդերի դէմ արած մեր արշաւանքին և էօմէրի սպանութեանը:

Այս և այսպիսի մտքերով էր, որ Նշան պատուելի մօտ հասաւ Փոքր-Արմտան: Այնտեղ էր նաև Խաչատուր պատուելին, որ Լիճ-գիւղից էր վերադարձել. եկել էր նաև Սուրէնը: Իւրաքանչիւրը բնազդաբար զգացել էր, որ պէ՛տք էր շարժման գլխաւորների մի լուրջ խորհրդակցութիւն:

Նոյն, զրեթէ բոլորն էլ նոյն բաներն էին մտածում, ինչ որ ես մտածել էի Փոքր-Արմտան գալիս: Խաչատուր պատուելին և Սուրէնը միայն քիչ պնդեցին, որ այժմ պատուելին և Սուրէնը միայն քիչ պնդեցին, որ այժմ հարկ էր, մեռնելու, կոտորւելու զնով իսկ լինի, դէմ գնել կառավարութեան ձեռք առնելիք ճնշումներին: Օրինակ հէնց, հալածել գիւղ եկող քննիչներին, զափթիւններին...

—Այո՛, այդ շատ լաւ, գոչեցի ես զրգուած—մենք կուեցինք, սպանեցինք, հալածեցինք, մեռանք և մեռցրինք... իսկ ժողովուրդը... Զէ՛ որ զօրքով կը լցնեն գիւղերը և մինչև յետին հայ մասուկը կը կոտորեն, յետին տունը կը թալանեն և յետին կինն ու աղջիկը կ'առւանդեն:

—Այդ ճշմարիտ է, ասաց Նշան պատուելին—եւ վախնում եմ որ էօմէրի սպանութեան իսկ հետեւին խայ-

տառակ ճնշումներ՝ մեր երկու գիւղերում... Պիտի տեսնէք. տանեակներով կը ձերբակալեն, կը ծեծեն... դուցէ և մեզ տանեն, բանտերի խորքերում տանջեն և կամ խոշոր կաշառքների յոյսով՝ տանջանքների ենթարկեն... Իսկ եթէ դէմ դնենք—ա՛հ, այն ժամանակ ո՛չ մի հայ գիւղ այլևս ազատ չի մնալ կոտորածից... ուղղակի, իբր ապստամբների, Երզնկայից զօրք ու թնդանօթ բերել տալով...

Վերջ ի վերջոյ վճռեց անմիջապէս հրաման հանել «ուխտեալներին», հեռու այգիներում թաղցնել ամէն գէնք, հնար եղածին չափ հեռու մնալ պետութեան կողմից ուղարկւած քննիչի, զախթիէների աչքերից և երբե՛ք, դիմադրութեան ո՛չ մի քայլ չանել...

Դուցէ եթէ չխնայէին, գոնէ թեթև վնասներով, փողի և կարճատև բանտարկութեամբ ազատէինք գիւղերը։ Մանաւանդ որ Սարգիսն-ինքը հրապարակով յայտնել էր իր ոճիրը և այժմ փախստական էր... Է՛հ, եթէ կարող էին, թող բռնէին։ Դիտէինք որ չէր բռնւիլ, թէկուզ ամբողջ դաշտը լցնէին խուզարկու զինւորներով։

Նոյն օրն ամբողջ ամէնքս, բոլոր գիւղացիք սրտատրոփ, գունատ և յուզւած ճգնում էինք թէ ունեցած գէնքերը և թէ թանկագին իրերը հեռացնել աներից։ Տաւարները, մանաւանդ ոչխարները՝ ձորերը քշեցին, ցորեն, ալիւր և այլ պաշարեղէն վերցրին աչքի առջևից, թաղցրին ցորենի հորերում, այգիների մէջ. յետոյ, որի տանը սիրուն աղջիկ կամ կին կար, տարան ուրիշ գիւղ և կամ գիւղի հեռաւոր կողմերը, յամենայն դէպս Էօմէրի տան թաղից շատ հեռու։ Դրանով չբաւականացած, տան ջանէնքը անհետացան դէպի այլև այլ գիւղեր, մարդիկ աշխատեցին շատ ջնջին դրամ պահել ոչ թաղած. մաքուր, լաւ շորերն իսկ թաղցրին...

Մի խօսքով պատրաստեցին թալանի եկողների կարծես սպասելով։

Եւ յիշաւի, փորձւած էին, գիտէին թէ ի՛նչ կառավարութեան հետ գործ ունէին, որպիսի բարբարոս, ուղղակի գաղանարարոյ զինւորների։

Հաղիւ արեւ մայր էր մտնում, որ գիշատիչ դայերի խուճերի յառաջագահ գունդը երևան եկաւ։

Յիսունի չափ զախթիէներ, ախորժակին գրգռւած գաղանների մեան, լիբր ժպիտներ դէմքերի վրայ, դատարի հետ գիւղ մտան։

Նախ լցեցին տները՝ անօթի փորները կշտացնելու համար։ Բռնութեամբ վերցնում էին ամէն բան, պահանջում էին՝ մորակահարկով հանդիպողները։ Ո՛չ հաւ թողին, ո՛չ սեր, ո՛չ մեղր կամ հաւկիթ։ Զեռնարկեցին գիւնու և օղիի, իսկ իրանց ձիերի առաջ դարին և յարդը հողի պէս փռւած էր առատօրէն։

Այր ու կին, մանուկ ու ծերունի՝ գերիների նման ծառայում էին նրանց։ Ինչպիսի անարգանքներ, հայհոյանքներ էին ստանում, եթէ քիչ դանդաղում էին։ Այլ ու անհակ մորակի հարւածներ, ճիչ, լաց, աղաղակ էր, որ դուրս էին գալիս ամէ՛ն անից, ամէ՛ն թաղից...

Սոսկումից և զայբոյթից ճաթելու պէս՝ չգիտէի ինչ անել։ Հայրս, մայրս ու քոյրերս արդէն հօրեղբօրս տուն էին գնացել։ Յոյս ունէի որ «Գայմակամի բարեկամ» Շախաշի Աղաջանին չէին գիւղելու։

Իսկ ես, ես ինչ անէի, ի՛նչպէս կարողանայի տանել այդ բոլոր անարգանքն ու հարուածները, այդ ամէն կողմից լսող լացն ու կոծը...

Օ՛հ, քիչ էր մնում ձայն տալի իմ կտրիճներին, միտաւ մի մորթելու ելնէի այդ անա՛րգ կառավարութեան անա՛րգ արքանեակներին... Քիչ էր մնում, այլևս համբերութիւն չկար։

Հօրեղբայրս երեւի զգում էր որ չպիտի կարողանայի տանել տեղի ունեցող տեսարանները, ուստի և յաջողեց դանել ինձ մեր տան պարտիզում, քաշեց դուրս հանեց և տարաւ իրանց տուն։

Այդ բոլոր սոսկումները մինչ տեղի էին ունենում գիւղի հայկական մասում, դատաւորը իջել էր թիւրքերի թաղը մի աղդեցիկ հարուստի մօտ և այնտեղ բերել տալով դիակը, քննութեան ձեռնարկել:

Թիւրքերը անշուշտ մտածելով հայերին չա՛տ աւելի մեղադրելի ցոյց տալ, նէֆտ էին լցրել դիակի վրայ և այժմ խմբովին դատաւորի մօտ հաւաքւած, պնդում էին որ հայերը նախ խեղդել էին Էօմարին, յետոյ վրան նէֆտ լցրել և վառել, որպէս զի ոճիրի հետքը կորցնեն:

Դատաւորը լաւ կերած խմած, պատրաստ՝ առիթը չփախցնելու, որպէս զի ինքն էլ հայերին տանջէր ու չարչարէր— անմիջապէս հաստատեց ամբաստանութիւնը և հրաման արձակեց, որ դէպքը պատահած թաղի, Էօմէրի բոլոր դրացի, այլ և թիւրքերի անւանած, հեռաւոր թաղերի բոլոր «կառկածեղի» հայերին՝ բռնեն և բերեն իր իջած տան ակոռի մէջ բանտարկեն:

Սկսեց հարց ու փորձ: Երեւակայել այդպիսի «հարց ու փորձ» անհնար է: Սոսկալի ծեծի և տանջանքների տակ՝ ճիշն ու աղաղակը, լացն ու կոծը սարսափից քարայնում էին լսողներին: Թիւրքերն իրանք իսկ խղճահարւած, թիւրք կանանց պահանջով, նրանց արտասուքներին մղւած, մտան դատաւորի մօտ և ինդրում էին ինայել թշւառներին:

Խնայել... Այո՛, այնուհետեւ ինայեցին, բայց մի մասից մեծ-մեծ կաշառքներ առնելով արձակեցին ծեծած ու տանջած, իսկ տանդերկու հոգուն իրր մեղսակից Էօմէրի սպանութեանը, մորակիների հարւածների տակ, ոտքով տարան մէրքէզ և չղթանք դրած՝ նետեցին մութ ու խոնաւ գետնափորներում:

Այսպէս վերջացաւ այդ օրը: Միւս առաւօտ թէ՛ դատաւորը և թէ՛ զափթիկները գիւղը սուգի, լացի և կոծի մէջ թողնելով, գոհ, լաւ կերած, զրպաննին լըցրած, ձիերի ետևում գողացած ու խլած ամէն տեսակ բան՝ հեռացան գիւղից...

Բայց դա դեռ յառաջանն էր: Կարծեցինք թէ վերջացաւ, տուժածնիս այդ էր և որ դարձեալ կաշառքներով՝ կարելի պիտի լինէր մէրքէզ տարած տան և երկու հոգուն աղատել:

Կարծեցինք, քիչ շունչ առինք: Սակայն, կրկնում եմ, դա մի՛ միայն նախաբանն էր, երկտողով մի նախաբան...

Գայմակամ (գաւառապետ) Ահմէդ բէկը, որ Երզնէ կայի զօրաբանակի հրամանատար Ձէքի փաշայի եղբայրն էր, Արմտանի դէպքին աւելի մեծ կարեւորութիւն տալով, մտածեց միանգամ ընդմիշտ արմատախիւ անել հանդիս մէջ ծնող «ապստամբական ոգին», գուցէ աւելի իր թեանը (գաւառական վարչութեան) և իր եղբոր Ձէքի փաշային հեռագրեց, թէ հայերի մէջ սկսել է ապստամբական մեծ շարժում, բոլորը գրեթէ զինւած՝ մտածում են տալիս ու վրայ անել երկիրը, և թէ այդ շարժումը զսպելու համար, պէտք եղած թւով ոստիկան չունենալով, ինդրում է չուտով իրեն օգնութեան ուղարկել կանոնաւոր զօրք:

Յիրաւի, եթէ ո՛չ ապստամբական շարժում, գոնէ լրտեսներ ու մատնիչներ սպանելու մի վարակիչ դրուժիկ էր ստեղծւել գաւառի մէջ: Այլևս զսպել անհնար էր: Կառավարութեան ճնշումներն ու նրանից սպասելիք սոսկումները շատ թուլամորթների՝ թունդ յեղափոխականներից վերածել էին մատնիչների: Գուցէ իրաւունք չունիմ մեղադրելու նրանց, որովհետեւ անհնար է պատկերացնել թէ որպի՛սի զարհուրելի ծեծի, տանջանքների, սովի և բանտարկութեան էին ենթարկում:

Արմտանում բռնուած 12 հոգուն հետեցին ուրիշներն էլ Լիճ-գիւղից: Կառավարութեան ճնշման տակ, Պետրոս Պատուկեանը մատնել էր մի քանի աղդակիցներին, նոյն տեսակ մատնիչներ, նոյն տանջանքների են-

Թարկելով, մասնութիւններ էին արել Ակնում, Տիվ-
րիկում, Կրասն, և Զիմարա գիւղերում:

Եւ մեր Սարգիսը, Էօմէրի սպանողը, այժմ փախ-
տական ու հալածական, գործածւում էր այդպիսի մատ-
նիչներին ոչնչացնելու գործի համար: Ասենք Պուտակեա-
նին սպանեց Ճինկօ անունով մի պատանի և ազատ մնաց,
սակայն Սարգիսը չար հրեշտակի նման, միմեանց հտելից
խփեց Տիվրիկում Հայրանեանին, Կրասն գիւղում՝ մի
ուրիշի և անցաւ Զիմարա, երգելով սպանել այստեղ
մատնիչների մի ամբողջ ընտանիք:

Մատնիչներ էին սպանւածները, մատնիչներ Զիմա-
րայի այդ ամբողջ ընտանիքը, մատնիչներ դեռ ևս յետոյ,
այնքան սպանւածները...—Չգիտեմ, ոչինչ ասել չեմ
կարող: Գուցէ պարզապէս վախկոտ խղճուկներ էին,
որոնք չգիմանալով տանջանքներէ՝ բերան էին տալիս,
բանտարկութեան պատճառ դառնում սրան-հրան:

Յապացոյց դրան այն, որ Զիմարա գիւղում մատնիչ
համարող Նարինեան Մկրտիչը, որ Նաթան անունով մի
յեղափոխականի անունն էր առել և այդ յեղափոխականը
բռնւած, Սվադում կախել էր —այդ նոյն Նարինեանը,
ազատելով մահանից, գնաց Կ. Պօլիս ու իր միջքը
քաւեց նրանով, որ Պօլոս Փախազեանի հետ մայրաքա-
ղաքի փողոցում դաշունահար սպանեց յայտնի լրտես
Մամրէին և փախաւ Ռուսաստան:

Սակայն մեր Սարգիսը մատնիչներ սպանելու տենդով
բռնւած աջ ու ահեակ գլորում էր ամէնքին, մինչև որ
ինքն էլ սխալմամբ դարնւած և բռնւած, բանտի մէջ
մեռաւ և այն էլ ծանր շղթաների տակ...

Մինչ այդ բոլորը արագ յաջորդում էին միմեանց,
մեզ չբնագատող հայարնակ կողմերում, Արմատն էին
համուծ Երզնկայից ուղարկւած երկու հարիւր կանոնա-
ւոր զօրք, մի հարիւրապետի առաջնորդութեամբ, և
գրաւում էին երկու գիւղերը:

Տեղաւորելով նրանք հայերի տներում, այնպիսի
ստուգումներ ստեղծեցին, այնքան վայրագութիւն ցոյց
տւին, որ մեր գիւղերը փոխեցին տանջարանների:

Գողութիւն, հարստահարութիւն, աղջիկների և
կանանց համարձակ բռնաբարութիւն, ծեծ, ջարդել...
ամէն օր, ամէն ժամ...

Բոլոր պարտէզներն ու այգիները ամայի վայրերի
փոխեցին, անունները՝ հողակոյտ դարձան, արտեր ոչն-
չացան, տների մէջ դրեթէ պաշար չմնաց:

Եւ գիւղերի մէջ էլ մարդ չմնաց, որ չծեծէին: Ծե-
ծում, տանջում էին նոյն իսկ կանանց, մանուկների:
Նմանը չտեսնւած բարբարոսութիւններ գործադրեցին,
տանջանքներ ստեղծեցին...

Մերոնք, հօրեղբայրս իր ընտանիքով, հայրս, մայրս,
քոյրերս ու ես շտապեցինք մի կերպ մեզ նետել Բինկ-
եան, պատսպարել հօրաքրոջ մօտ, ուր ողջ օրը կանայք
լալիս էին, տղամարդիկ ուրւակամների նման գիւղի փո-
ղոցներում ընկած, Արմատներից նորանոր խռովութիւն-
ներէ լուրեր սպասում...

Յուսիսեան այդ սքանչելի օրերին, դաշտային ամե-
նայաջող աշխատանքների ժամանակ՝ Արմատնցու դաշտն
ու այգին մնացել էին ամայի, անմշակ... Ոչնչանում էր
ամէն ինչ: Նոյն իսկ Բինկեանցիք չէին սիրտ անում հե-
ռանալ գիւղից, դաշտ իջնել:

Սմառը մօտենում էր և երկիրը տալիս ու վրայ դառ-
նում, քարուքանդ լինում հետզհետէ:

Ընկճւած էինք ամէնքս. ժամանակաւոր հայկական
կառավարութիւնը ջարդ ու փշուր էր եղել, ոչնչացել
ոստիկանական խումբը ցրել էր յեղափոխական կազմա-
կերպութեան գլխաւորները—եւ, Նշան պատելին, Խա-
չատուր պատելին, խմբապետները յուսաբեկ, գլխիկոր,
ձգնում էինք այս-այն լեռան մէջ, այս-այն ձորերում
միմեանց մօտ գալ, խորհրդի նստել, մի բան մտածել...

Բայց ամէն անգամ մեր եզրակացութիւնն այն էր լինում, որ ո՛չ միայն դիմադրելը յիմարութիւն կը լինէր, այլ որ մեզ-ամէնքիս սպառնում էր ձերբակալութիւն և... կախաղան, այո՛... կախաղան՝ որպէս ապստամբութեան ղեկավարներին...

Դեռ կառավարութիւնը ըստ երեութիւն երեւան չէր հանել մեզ, չգիտէր մեր անունները: Բայց զգում էինք, նախազգում, որ ղինւորների կատարած խժշկութիւնները, քննիչի տւած տանջանքները՝ բոպէ առ բոպէ կաբող էին խօսեցնելու ստիպել ձեռք ընկած անձերին... և ահա ամէն ինչ երեւան ելնելով՝ մենք ստիպւած կը լինէինք կամ փախտական լինել և կամ անդօր, կաշկանդւած՝ վզերնիս պարզել անարգ չւանին...

Մեր նախազգացումը չխաբեց մեզ: Մարդուս չերեւակայած հրէշային տանջանքներով, Արմտան եկած թիւրք պաշտօնեաները յաջողեցին ստիպել ո՛չ միայն Պէրպէրեան Կարապետին, այլև Շաղուծ անունով մի կնոջ—և նրանք շատ անձերի անուններ տւին:

Այնուհետև, Երզնկայից յատկապէս եկած քննիչը, ձեռքն ունեցած լիազօրութեան համեմատ և Գուրուչայի Գայմակամի ցուցմունքով, բանտարկւած գիւղապետ Կարապետի փոխարէն՝ միւլիտ նշանակեց յայտնի Հաջի Գէորգին, մեր գիւղի այն զգուշ ինքնակոչ փաստաբանին:

Ահա այդ Հաջի Գէորգն էր, որ մեծապէս օգնեց քննիչին՝ մեր յեղափոխական բոլոր կազմը, պատրաստութիւններն ու անելիքները երեւան հանելու: Օգնեց մեզ բերան տալու, օգնեց՝ վերջապէս քարուքանդ անելու ամբողջ գաւառը և մեզ էլ՝ յուսահատ միջոցների դիմելու...

Կարճ ասեմ: Հաջի Գէորգը գտաւ իրան նման սեւաւիրտ մի քանի հոգու, ընկերացաւ թօփալ Վարդանին, քննիչի աջ թեւը կազմեց և գիտնալով Մեծ-Արմտանի ուսուցիչ Բէրովի պատուելու վախկոտութիւնն ու թուլամորթութիւնը, քննիչի առաջ հրամայեց կանչել նրան:

Թշւա՛ռ վարժապետը փորձեց ասել որ տեղեկութիւն չունի, իր վրայից նետելու համար՝ ազգական Սէրովիին մատնանիշ արաւ, հաստատեց որ գիւղի մէջ կայ դաղանի կոմիդէ և որ ես ու Նշան պատուելին, նաև Կասմա գիւղի խաչատուր պատուելին ենք կօմիդէի գլխաւորները և խաչատուր պատուելին ենք կօմիդէի գլխաւորները և ահա... մի քանի օրից յետոյ, Սերովիի օգնութեամբ երեւան հանւեցինք թէ՛ մենք և թէ՛ բոլոր խմբապետները...

Ի՞նչ էր մտում մեզ անել այլևս:

Ճշմարիտ է, կաշառքների ոյժով ես ու Նշան պատուելին յաջողեցինք ամբողջ ամառը ազատ մնալ, խաչատուր պատուելին և է՛լի ուրիշները բռնուելով՝ Երզնկայի բանտը տարեցին, սակայն քննութեան կեդրոնը դնացած՝ անշուշտ վաղ թէ ուշ, սպառնում էր ընդհանուր հալածանք:

Թէև մատնուել էինք, բայց չնորհիւ նրա, որ քննիչի ձեռքը ո՛չ մի փաստ չանցաւ, այլև չնորհիւ հօբեղօրօս կապերի, ծանօթութիւնների, մանաւանդ չնորհիւ խոշոր կաշառքների, ես և Նշան պատուելին մի ամիս մէրժեղի բանտը վայելելուց յետոյ, ազատ թողնուցինք:

Ազա՛տ, սակայն կասկածի տակ և լրտեսւած: Թէ որքա՛ն ոսկիներ կերան, սկսած չառուշներից մինչև դայօրքա՛ն մակամը, քննիչն ու դատաւորը— կարելի է գաղափար կաղմել նրանից, որ ձմեռայ սկզբներում հայրս այլևս ո՛չ մի փարա չունէր, մեր ձիերն ու տաւարները ծախւած էին, իսկ Նշան պատուելին ուղղակի անօթի վիճակի մէջ ընկաւ...

Այս բոլոր նեղութիւններն ու ցաւերը պատմում եմ ես համառօտ, խիստ համառօտ, որովհետև ա՛յն ամէնը, ինչ որ յետոյ տեղի ունեցաւ, նսեմացրեց մինչև այդ եղաճները:

Եւ վերջապէս ի՞նչ հարկ ամէն ինչ մանրամասն պատմել: Դժւա՛ր է գուշակել թէ ի՞նչ պիտի լինէր մեր,

գիւղացիներէ դրութիւնը, որոնց ամբողջ 4—5 ամիս կեղեքեցին, տանջեցին, կողոպտեցին և բռնաբարեցին անխնայ վայրագութեամբ և անսանձ կամայականութեամբ:

Համառոր խախտում էր, համառոր խախտում, համառոր տանջում, լլկում մեր կանանց, հարւածում մեզ և եղած յետին խիլը կամ յախշտակում, կամ ոչնչացնում...

Բինկեանը, միմիայն Բինկեանն էր, որ ազատ էր մնացել այդ ամէնից և Արմտանցիներէից չտուրը, ինչպէս և ես՝ մեր ընտանիքով, ապաստանել էինք այդ գիւղում:

Յիրաւի, մայրս, ազգականներս մտածում էին հարսանիք անել, ինձ ու Զարուհին ամուսնացնել վերջապէս և Զարուհու սէրը, սիրտ տա՛լն էր որ իմ մէջ դեռ քաջութիւն և յոյս էր թողնում—սակայն ո՛վ կարող էր այդ սգալից օրերում մտածել ամուսնութեան, հարսանիքի մասին:

Եւ վերջապէս ո՛վ կարող էր ասել, որ ես ապահով էի այլևս: Գուցէ բռնէին, կախէին... ո՛վ գիտէ: Ինչո՞ւ այրի թողնել ետեւիցս. գուցէ և զաւակ: Ինչո՞ւ դժբախտաբար մի աղջկայ:

Ո՛հ, մի ժամանակ չէր սիրոյ, ամուսնութեան վրայ մտածել, դեռ ամէնքի սրտից, առանց բացառութեան, արիւն էր հոսում, աչքերիցը՝ արցունք: Մարդիկ ողբում էին իրանց ունեցածին, իրանց կորուստների վրայ: Բանտերը լի էին անմեղ զոհերով, ամէն օր լուր էր հասնում՝ որ այս ինչը բանտում մեռել է խնամութիւնից, օդի և սնունդի պակասութիւնից, այն ինչին՝ ձեռի տակ սպանել են, երրորդին՝ տանջանքներով կոտորած արել և չորրորդին, հինգերորդին կախել, գնատակահարել, յաւիտենական աքսորի ուղարկել հեռաւոր տեղեր...

Ամուսնանալ այդպիսի հանգամանքներում, կի՞ն ունենալ: Այն էլ ե՞ս, որի ապահովութիւնը մի մազից էր կախւած. ե՞ս, որ այլևս ոչինչ չունէի կաշառք տալու և

այս անգամ եթէ բռնէի, ուղղակի կախաղան պիտի ելնէի...

Զարուհին, սակայն, այդպէս չէր մտածում: Քաջ, յամառ դիմացկուն աղջիկը պնդում էր որ ամուսնանանք, որ եթէ նոյն իսկ ինձ տանէին—միևնոյնն էր, նա կը մնար միշտ այդպէս, չէր ամուսնանալ և որ այրի մնալու հեռանկարը նրան չէր սարսափեցնում, այլ կամենում էր վաճանի կինը լինել, նրա կինը մնալով էլ մեռնել...

Մինչ այդ ձմեռը կոխում էր մեր լեռները: Բոլոր կարևոր յեղափոխականները բանտերումն էին, ես և Նշան պատւելին միայն ազատ, զգում էինք որ մօտենում էին և մեղ տանելու օրերը:

Հարկ էր փախնել: Միակ միջոցն այդ էր:

Սեպտեմբերի վերջերին մեզ ամուսնացրին վերջապէս: Այո՛, ինձ համոզեցին. աւելի շուտ՝ Զարուհին համոզեց: Տխուր հարսանիք էր այդ, որ կատարւեց անշուք, շատ անշուք, բայց կատարւեց:

Օ՛, եթէ երկիրը այդպիսի դրութեան մէջ չգտնէր, եթէ մօտալուտ վտանգը չլինէր ինձ համար, որքա՛ն երջանիկ կը համարէի ինձ՝ իմ Զարուհու, իմ անմոռանալի այդ քաջ և ջերմապէս սիրող կնոջ հետ:

Տնիկսայի պէս եղայ: Զարուհու տանն էինք ապրում:

Ապրեցինք ամբողջ ձմեռ, որովհետեւ ձիւնը կոխել էր լեռ ու դաշտ, անցուղարձը խիստ դժւարացել և կառավարութիւնը, որոշ մտադրութիւններով, դադարեցրել էր ամէն հալածանք:

Խարուսիկ այս հանգստութիւնն ու խաղաղութիւնը ոչնչով անդորրութիւն չընկրին մեր սրտին: Ես ու Նշան պատւելին զգում էինք, որ գարունը բացւելուն օրէս, վտանգը դալու էր անխուսափելի կերպով:

Ու ձեռնարկեցինք ռազմամթերք պատրաստելու, հրոսակումը կազմակերպելու:

Մի՛ զարմանաք, եթէ ասեմ, որ տեղացի մի արհեստաւորի ունեւ չինել տալով, սարերի մէջ փորձեր արինք ու յաջող արդիւնք ստացանք: Խմորը մեզ չինել սովորեցրել է ինկեանից անցնող մի յեղափոխական, որ իսկոյն յետոյ Զիմարայում մատնեց և ձերբակալեց:

Գարնան սկզբներում պատրաստ էին՝ ռազմաթերք, լաղի և քլորիդի հագուստ մեզ համար և վեց կտրիճ անձերից կաղմւած մի յանդուգն հայդուկախումբ:

Ծրագրւած էր. հալածանքն վերսկսելուն պէս, պիտի լեռներն ելնէինք և փախստականների պէս՝ ջանայինք խուսափել ձերբակալութիւններից: Ութներս էլ սպասում էինք, որ մեզ անշուշտ կ'որոնեն:

Եւ այդ հաստատուեց նոյն իսկ նրանով, որ մեր գիւղի մասնիչները եռանդուն գործունէութիւն էին սկսել:

Մի թիւրք, Շաքիր էֆէնդին, մի օր երբ ես Արմատն էի, յանկարծ կանգնեցրեց ինձ փողոցում և ասաց.

— Վահան էֆէնդի, լաւ կը լինէր, եթէ չտապէիք պահելու բոլորդ... Մասնւած էք ամէնքդ. ձեր գլխու ճարը տեսէք...:

Սեպաւոր քարաժայռերով, անառիկ դիրքով որպէս հսկայ մի կոյտ, ցցւում է Սեպուհ լեռը Կամախի հորիզոնի վրայ սպառնալից և վսեմ, գազաթնները պատած լողացող թանձր մշուշով և կողերն ի վար տեղ-տեղ խիտ և երբեմն ցանցառ պուրակներով:

Այդ տապառժների մէջ է այն յայտնի Մանեայ քաւրայրը, ուր, ըստ մեր պատմութեան, ձգնեցին ու մեռան Լուսաւորիչն ու Տրդատը:

Կոհակաձև բարձրութիւնների վրայ, մինչև այժմ մնացող այրը ծածկւած է թփուտներով:

Ահա այդ տեղ էր, քարայրից միայն քիչ ցած մի լեռնադաշտի վրայ, որ ամառնամուտի օրւայ արշալոյսի պահուն, խիտ մշուշի մէջ թրջւած անշարժ կանգնել էր մի սղամարդ, կոթնել ապառաժին և հրացանի փողի վրայ յենւել:

Արշալոյսը բացւում էր հանդարտ և կարմրորակ: Մշուշը ցանցառանալով՝ ցրւում, իսկ ցածում պարզւում էին կանաչ դաշտն ու գիւղերը, ծառերի խմբերն ու ալեձև բլրակների շղթան:

Բայց դեռ խորին, անշուշտ լռութիւն էր. դեռ ոչինչ չէր զարթնել. անխելի էին նոյն իսկ հեղեղատների խոխովիւնները:

Եւ հրացանաւոր տղամարդը, կոթնած ժայռին, աչքը հորիզոնին, յոգնած, արեւից ու քամուց սևացած, տխուր հայեացքով նայում էր դէպի վար, Աւագ-Վանքի շքեղ շրջակայքին:

Այդ ես էի: Ես՝ իմ հրոսակախմբով:

Լեռնից լեռ հալածւած, Գարա-սուի գետն ի վեր փախչելով, նախ ս. Եղիա լեռը, ապա Մաշուքի քարը, զոհ տալով մեր ընկերներից երկուսին, Նշան պատուելին բռնւած, մենք հալածական՝ եկել ապաստանել էինք Աւագ-Վանքի մօտ, Սեպուհ լեռան վրայ:

Որքան արկածներ ամիսներից ի վեր: Գարունն սկսելուն պէս՝ մտել էինք ս. Եղիա լեռան մեր թաղատոցը: Գիւղերի մէջ, այժմ կառավարութեան կողմը բռնող գիւղացիներից շատերը, միացած կանոնաւոր զօրքի հետ, հալածել էին մեզ ամէն տեղից:

Կուել էինք և աւելի կատաղութիւն առաջ բերել: Ընկերներիցս մէկը սպանել էր Սերովքէ մասնիչին, ապա, լեռան վրայ պաշարւած՝ Մաշուքի քարն էինք ելել: Գիւղերն ամբողջ տակն ու վրայ էին արել մեզ գտնելու. ապա գիւղացիք առաջնորդել էին 500ի չափ զօրքերի, պաշարել մեր տապաստանարանը:

Ճշմարիտ է, Թուղուտցիները հաց և ջուր էին բերում մեզ, բայց երբ Արմատն ամբողջ դարձեալ խուզարկութեան ենթարկւեց—այլևս մենք մնացինք անօթի և ծաւալ: Ամէն վտանգ յանձն առնելով, դէպի Գարատու գետն բռն: Ամէն վտանգ յանձն առնելով, դէպի Գարատու գետն իջանք սոսկալի զառկայքներից և ծարաւնիս յադեցնելով

Դիմացինք դէպի լեռները, դէպի արևելք և ահա այժմ
Սեպուհի վրայ էինք տասն օրից ի վեր :

Յողնած, ջարդւած, մեզ համար այլեւ յեղափոխութիւնը չէր գոյութիւն ունեցողը, այլ մեր կեանքը: Գիտէինք որ բռնելուն պէս պիտի սպանէին: Յուսահատ կռիւն էր այսուհետեւ:

Աւագ-վանքը կերակրում էր մեզ : Գիշերը հերթով իջնում էինք, հաց և ջուր բերում լեռը և այնտեղ, արտուճի թփերի տակ գիշերելով, ցերեկները լեռն ուսումնասիրելով, սպասում էինք ամնպատակ և չգիտէինք ի՞նչ անել :

Ամիրաներից ի վեր լուր չունէի այլեւ Բինկեանից։ Ս. Եղիա լերան վրայ Զարունին յոջողեւ էր ինձ հազորդեւ որ սպասուով է տեսնուելու ինձ հետ՝ որ տեղ որ լինէր.—այստեղ կամ այնտեղ։

Հեռու, այժմ գրեթէ բաւական հեռու, այլեւս յոյս
չունէի նրան տեսնելու, ոչ: Զաւակս պիտի ծնէր որբ,
որովհետեւ նրա դժբախտ հայրը անշուշտ պիտի ընկնէր
վերջ ի վերջոյ մի անօրէնի զնառակով և կամ որեւէ ապա-
ռաժից դէպի անդունդները գլորւելով:

Դեռ ապրում էինք, վեցս էլ ապրում:

Բայց ի՞նչ պիտի լինէր այդ բոլորի վերջը. որքա՞ն
պիտի տեւէր :

Ու կոթնած ժայռին՝ մտածում էի : Խորհում էի վերջ տալ այդ փախստական կեանքին : Դերսիմը, Օսմանեան կառավարութեան ճնշումներէից միակ ազատ երկիրը, հեռու չէր մեզնից . գրեթէ մեր թիկունքումն էր : Գնալ այնտեղ մի կերպ, ազատել թիւրքերի հալածանքից, ընդ միշտ թողնել հայրենի հողը և ապաստան որոնել կառավարութեան դէմ ապստամբած, ըմբոստ քիւրդերի մէջ :

Եւ միթէ այդ յիրաւի այնքան դժուար էր : Չէ՞ որ
այնտեղ Հայեր էլ կային : Միթէ՞ հնարաւոր չէր հաստատուել
այնտեղ, մի կերպ ինձ մօտ տանել զժախտ կինս և

ապրել անտառոտ լեռների կողերին, ազատ հալածանքից...

Այդ միտքն էր, որ վեցիս քայլերն էլ ուղղել էր դեպի
այդ կողմ: Բայց մինչև Դերսիմ հասնելը դեռ որքան
դժվարութիւններ կային անցնելու:

Մեր եղած տեղից հարկաւոր էր՝ նախ իջնել, պտոյտ-
ներ գործել զգաւարանցանելի ձորերով ու լեռներով և
ապա թէ ընկնել Դերսիմ:

Սեպուհից դէպի այդ անկախ երկիրը հասնելու համար
պէտք էր լինել թռչուն, որովհետեւ ուղղակի լերի ապա-
ռաթներ և ահաւոր խորխորաւաններ կային մեր հոտում։

Այսպէս, դարձեալ մի չնչին յոյսով, Մանեայ քա-
րայրների մօտ սպասում էինք հալածականներս և ակն-
ունէինք որ պետութեան զիշատիչ խուզարկուները մեզ
որոնելով յուսահատուեն, մաքրեն դաշտերը և հեռանան :
Ընկերներս դեռ քնած էին . Զաքէն էր, Ղուկասը, Խո-
րէնը, Ճանիկն ու Սուրէնը : Հինգն էլ փաթաթւած վե-
րարկուների մէջ, մտած թիւերի տակ՝ ննջում էին :
Բայց երբ ինչ-որ մէկն արթնացաւ, իմ արտաքին յոյսն ալ

[illegible]

Այդ միջոցին Աւագ-վանքի զանգերը հնչեցին. թարմ օդի մէջ զօղանջիւնը խուլ կերպով ականջիս հասաւ և հոգիս այնքան հաճոյք զգաց, որ արևի պարզ ճառագայթների տակ, ցօղի մէջ պսպղացող կանաչ դաշտն ու լեռները դիտելով՝ անքերս լցեցեան...

ՍՈՒՍՈՒՄ է՝ գարթնել են այժմ այնտեղ—հեռու, դէպի արևմուտք, Բինկհանի սքանչելի անկիւնում՝ մայրս, կինս, քոյրերս ու հայրս... Մայրս աղօթում է, լաց կինս, քոյրերս ու համար, հայրս տխուր՝ եկեղեցուց լինում իր միակ որդու համար, հայրս տխուր՝ եկեղեցուց է գալիս, քոյրերս լուռ՝ տան գործերով են զբաղւած...

և Ջարուհին, իմ չքնաղ Ջարուհին, ձորադլիսի ժայռի վրայ նստած, ակնարկն այս կողմ, որոնում է թափանցել լեռ ու դաշտ, կտրել մեզ բաժանող տարածութիւնը և մտածում է ինձ վրայ, կանչում է ինձ իր սրտի ամբողջ զգայմունքով, մտքի ամբողջ լարումով...

Առաւօտ է, ահա և նախիրը ձորն ի վար, հօտաղները դաշտում, հովիւը իր «լէ-լէ»ով, գիւղի չների ձայնը, երգիկից ոլորապտոյտ ծուխի սիւներ՝ ինչպէս այժմ այնտեղ վարում երեցող գիւղերի կողմից։ Այժմ հօրեղբայրս անշուշտ Արմատն, ձգնում է մեր կործանւած, աւեր դարձած պարտէզն ու այգին հողալ, մշակներ է որոնում, տներն աւերակների վրայ տխուր պտտում և դժբախտ ծերունին, մեր մէջ ամէնից դիմացկունը, դեռ յոյս ունի նորից կեանք ու կենդանութիւն տեսնել այնտեղ, ուր մի քանի տարի առաջ դրախտն էր կարծես և ուր մարդիկ խմում էին գինին ջրի պէս, երգում ու պարում...

Բայց այն ի՞նչ է Աւաղ-վանքի մօտ։ Այն ո՞վ է ահա, որ ձորն ի վեր, մենակ, մազլցում է դէպի մեզ հեւ հեւ, դժւարութեամբ և յամառութեամբ...

Տարօրինակ էր երեւոյթը։ Մեն-մենակ, առանց հրացանի, այդ մարդը բռնել էր վանքից դէպի Մանեայ քարայրը բերող դժւար, անտանելի շաւիղը և քայլում էր ու քայլում։

Երբեմն, ճիշտ է, նստում էր քիչ շունչ առնելու, սակայն իսկոյն նորից ոտքի էր ելնում և շարունակում բարձրանալ, կարծես թէ ասելով իւրովի.

—Ս'հ, միայն թէ շուտ համէի...

Իրտակա ջանացի ուղղել դէպի նա։ Թիւումները խանգարում էին լաւ տեսնելու, սակայն կարողացայ զննել՝ որ ծերունի էր։

Այո՛, ահա ալեւոր մաղերը, եաղմայով փաթաթած ֆէսի տակ. կարճ կտրած մաղեր։ Քիւրդի հազուստ ունէր. լայն շաւկար, այծի մազէ քեղազարկ և ձեռքին,

որ և է զէնքի փոխարէն՝ մի հաստ ու երկար ցուպ։ Ապա կողքից երեւող կաշէ տալրակ, անշուշտ հացի համար։

Ու գալիս էր, առանց շեղւելու դէպի քարայրը գալիս։

Պահ մը հոն մտքովս անցաւ, թէ որ և է կրօնամոլ ուխտաւոր պիտի լինէր. գալիս էր աղօթելու Լուսաւորչի ձգնարանում, այցելելու Տրդատայ աւերակ ամրոցին։ Բայց ինչո՞ւ այդպէս, երկրի տակն ու վրայ եղած ժամանակ, յանդգնել էր նա մենակ գալ և ինչո՞ւ շտապում էր, չափազանց շտապում։

Ամէն տաւ քայլին կանգ էր առնում աւելի յոգնած, չնչառապառ. մազլցում էր, ժայռերը յենարան՝ դործածում, մացառները՝ նեցուկ և վերջ ի վերջոյ ուժասպառ գալիս էր ընկնելու մի կանաչ փոքրիկ տափարակի վրայ։

Թուփերի կոյտը ծածկեց իմ աչքերից մազլցող ծերունուն։

Հարկ էր վերջապէս իմանալ այդ։ Լրտեսներ վրստում էին չրջակայքում. երէկ թուել էր որ երկու քիւրդեր լրտեսում էին մեզ։ Ղուկասը նկատել էր, թոյլտրւութիւն ինդերել ինձնից՝ սպանելու նրանց, բայց ես չէի թողել։ Չէի թողել և այժմ ներքնապէս զգլում էի։ Չը պետք էր նորից զգոյշ լինել. պետք էր իմանալ թէ ո՞վ էր դէպի մեզ մազլցող ծերունի քիւրդը և ի՞նչ էր նրա նպատակը։ Եւ վերջապէս քիւրդ էր, թէ հայ։ Ինձ սախաբել էինք, այնքան օրինակներ էինք ունեցել, որ աւելի վախ կար մեզ համար մեր անդակիցներէից, քան քիւրդերից։

Անմիջապէս թուփեր դէն հրեցի, առաջին հանդիպած քնոյլին կպայ ոտքովս ու դռնեցի.

—Ելէ՛ք, տղա՛յք...

Ղուկասն էր։ Շարժւեց քիչ, յետոյ աչքերը բաց

արաւ, ընդոստ վեր թռաւ և ձեռքը հրացանին տարաւ :
Խնդճ տղան... բոլո՛րս խեղճ, ամիսներից ի վեր
վտանգներով չըջապատուած, ամէն բոլակէ յարձակում
ների սպասելով, զարթնելիս անգամ կարծում էինք թէ
թշնամիներ ունենք մեր դիմաց :

— Ի՞նչ կայ, կանչեց նա :

— Ոչի՛նչ, մի՛ յուզւիլ... Թող տղայք քնեն, իսկ
դու արի ինձ հետ, քեզ մի տարօրինակ բան ցոյց տամ :
Ղուկասը թօթեց իրան, յօրանջեց, ձգձգեց մեծ
ախորժակով, յետոյ թփից դուրս ելաւ :

— Դու չէիր քնել, Հաջի-բէ՛գ :

— Քնել էի, լուսադէմին զարթնեցի :

— Իսկ Զաքէ՛ն... չէ՞ որ նա էր պահակը :

— Երբ զարթնեցի, պատւիրեցի որ քնէր :

Ապա, երբ թուփից դուրս եկանք, տարայ դէպի
շաւիղը նայող կէտը, որոնցի մագլցող ծերունուն և
երբ տեսել էի որ նորից ծանր սկսել էր բարձրանալ,
ասացի .

— Նայի՛ր, Ղուկաս . նա ի՞նչ է :

Ղուկասը կռացաւ, ապա աչքերը տրորեց, նորից
նայեց, յանկարծ հրացանը բարձրացրեց ու ասաց .

— Ա՛հ, նորից... քիւրդ է, գալիս է մեր կողմը...

— Ի՞նչ ես ուզում անել, բռնեցի հրացանի փողից :

— Թո՛ղ այս անգամ, Հաջի-բէ՛գ, ասաց նեղացած
ձայնով Ղուկասը—կը գղջաս այդ բարութեանը համար :
Երէկ էլ չը թողիր այն երկու, մեզ տեսնող ու զննող
քիւրդերին սատկեցնելու և Աստուած տայ, որ դրա համար
էլ չգղջաս :

Ու նշան առնել ուզեց դէպի եկող ծերունին :

— Ո՛հ, չթողի ես—մտածի՛ր, Ղուկա՛ս, եթէ նա վատ
մտքով է գալիս դէպի մեզ և գիտէ որ այստեղ ենք,
այն ժամանակ ոչ այդպէս անգէն կու գար և ոչ էլ մենակ :
Թող այժմ դիտակով նայեմ, աւելի է մօտենում :

Յետոյ դիտակա ուղղեցի դէպի մագլցողը : Բայց,
հաղիւ մի բոլակէ նայել էի, որ ձեռքերս դողացին, մի
ճիչ արձակեցի և ոստնեցի դէպի շաւիղը :

— Հօրեղբայրս... ձայնեցի ես :

Ապշած Ղուկասը սլացաւ իմ ետեւից : Ես, մտքերս
չփոթւած, հաւատալով դիտակիս, զարմանքից, վրդով-
մունքից դողդողուն սահում էի շաւիղն ի վար և խիճեր
ու քարեր միմեանց ետեւից գլորւում էին դէպի ձորը :
Հօրեղբայրս էր, այո՛ . քանի մօտենում էի, այնքան
ակներև էր դառնում այդ : Հօրեղբայրս, այստե՛ղ, քիւրդի
չորերո՞վ :

Ի՞նչ էր եղել արդեօք մերոնց, կոտորե՞լ էին, բան-
տարկե՞լ և նա մենակ մնացած... իսկ Զարուհի՛ն, իսկ
հայրս, քոյրե՞րս...

— Հօրեղբայր, հօրեղբայր... ձայնում էի ես իջնե-
լով—այդ դո՛ւ ես, իրա՞ւ է, դո՛ւ իմ քաջ հօրեղբայր...
Ծերունին անշուշտ լսեց ինձ . կանգ առաւ, նայեց,
յետոյ պարզեց ձեռքերը, ցուպը գետին նետեց և յոգնած,
չնչապառ՝ նստեց քարերի վրայ :

Անշուշտ խօսեց, կանչեց, բայց յոգնածութիւնից
ծնկները ծալւում էին, գլուխը պտոյտ էր եկել և ոյժ
չէր ունեցել լսելի անելու ձայն :

Վազել, գրկել սիրելի ծերունուն, Ղուկասի հետ լե-
ռը հանել և մի թփի տակ դնելը՝ 5-6 բոլակի գործ եղաւ
մեզ համար :

Ա՛խ, իմ անմոռանալի հօրեղբայր, իմ հերոս, ուղղակի
հերո՛ս ծերունի : Ինչպէ՛ս նայում էր ինձ արտառալից
աչքերով, գրկում, սեղմում էր կուրծքին, ուզում էր
խօսել, բայց ձայն չկար . հեռւմ էր, չարագուշակ կեր-
պով նկում...

Բոլոր ընկերներս վեր էին թռել, նոյն իսկ Զաքէն :
Օղի ունէինք հեռներս . խմեցրինք ծերունուն, ջրով ձեռքն
ու երեսը լւացինք և առաջին խօսքը, որ ելաւ նրա բեր-

նից, այնպէ՛ս ստակալի հնչեց մեր ականջին, որ բոլորս ցնցեցինք :

— Փախէ՛ք... Վահան, փախէ՛ք... մատնւած էք. շուտով լեռը կը պաշարեն...

Զաքէն դիտակը ձեռքին թուփերից դուրս նետուեց, Ղուկասը գլուխը ցնցեց ու հրացանը զննեց, միւսները անմիջապէս սկսեցին ունեցածները ժողովել :

— Երկու քիւրդեր են մեր տեղը խմացնողը, այնպէս չէ՞, Աղաջան աղա, ասաց Ղուկասը :

Հօրեղբայրս զարմացած՝ նրա երեսին նայեց ու գլուխովը դրական նշան արաւ :

— Գիտէի, ինձ դարձաւ Ղուկասը—նրանք են... Մեղքը վզի՛դ, Հաջի-բէգ, դու չթողիր որ նրանց սատկեցնէի :

— Պատմի՛ր, հօրեղբայրս, պատմի՛ր ամէն ինչ. նրստեցի ես ծերունու կողքին :

Յետոյ, հրամայեցի մի քանի հողու, թփերի մէջ կաղմ ու պատրաստ՝ զննել դէպի վար և ամենաշնչին բան երեցածին պէս՝ հաղորդել մեզ :

— Դժա՛ր թէ այսօր գան... խօսեց հօրեղբայրս— յիսուն հօգի են, բայց վախենում են... Վանահայրը վախեցրեց նրանց... Ուղարկեցին օգնութիւն ուղեւոր և սպասում են... Փախէ՛ք...

— Բա՛յց, գոչեցի ես—դո՛ւ, դու ի՞նչ գործ ունիս այս կողմերը, ինչո՞ւ եկար, գլուխ ի՞նչու թողիր... Իսկ մերո՞նք, Զարուհի՛ն...

— Զարուհի՛ն և մայրդ ստիպեցին ինձ՝ քեզ որոնելու ելնել... Զկարողացայ դիմանալ... Մայրդ ամբողջ օրը լալիս է... Զարուհի՛ն ժայռի գլխին է մինչև մութը ընկնելը. ո՛չ ուտում է, ո՛չ քնում... Եւ նիհարո՛ւմ է, օրէցօր նիհարում... Իսկ հա՛յրդ, իմ խեղճ Մարկոսը, հիւանդ պառկած է...

— Հայրս... գոչեցի յուզւած—հիւանդ...

— Շա՛տ տանջեցին նրան... բռնեցին տարան բանտ... չարչարեցին, ծեծեցին... քո տեղն էին հարցնում... կարծում էին գիտէր... բերին հիւանդ, հիւանդ...

Կոկորդս այնպէ՛ս դառնացաւ, զայրոյթ, կատաղութիւն, խղճահարութիւն և ցաւ այնպէ՛ս խառնեցին միմեանց, որ կարծեցի թէ ուշքից պիտի գնամ :

— Տանջեցին, հօ՛րս... գոռացի ես խղիւղ—հօ՛րս, իմ պատճառով... Ա՛հ, թշուառականե՛ր, ա՛հ գայլեր, չնե՛ր... կտո՛ր—կտոր անել ձեզ ամէնքիդ, չխնայել, կտտամահ դարձնել... Հօ՛րս, այն պատուական ծերունո՛ւն... Իսկ դո՛ւ, հօրեղբայր, ազա՛տ մնացիր...

— Մնացի... Զանացի հօրդ աղատել... և աղատեցի. թէ չէ՝ պիտի կախէին, տանջէին անվերջ... Աղատեցի և ելայ քեզ որոնելու... Մտոյներդ ու կինդ ուզում են իմանալ գոնէ որ կենդանի ես, որ եթէ տանջւում են, գոնէ իրանց վահանը ապրում է...

— Իսկ ի՞նչպէս իմացար, որ այստեղ ենք :

— Պատահմամբ... Երէկ երեկոյ վանքումն էի, երբ երկու քիւրդերի առաջնորդութեամբ յիսուն զավթիչներ ներս մտան... խօսում էին քեզ վրայ. քիւրդերը պնդեցին, որ այստեղ էք... Յիսուսպետը տանջեց ամէնքին վանքում. ոչ ոք չխոստովանեց : Գիշերը ես խօսեցի վանահօր հետ, յայտնեցի ով լինելու և իմացայ որ այստեղ էք... Վտանգը պարզ էր. պիտի պաշարէիք, կարող էիք, ոչինչ չգիտանալով, մէկն ու մէկդ վանքն իջնել... գուցէ հէնց դու... և կը բռնէիք : Ոչ ոք սիրտ չարաւ գալ ձեզ գտնելու... Ելայ ինքս գիշերով, առի ցուպս և ահա այստեղ եմ... Փախէ՛ք, որովհետեւ շուտով լեռն ամբողջ կը պաշարւի...

Ընկերներս սաստիկ յուզւած լսում էին : Յուզւած ու միանգամայն հիացած իմ քաջ ծերունու վրայ : Մինչև իսկ խորէն յանկարծ ծունկը գետին դրեց, առաւ ծերունու ձեռքը և լուռ մօտեցրեց չրթունքներին :

— Ի՞նչ ես անում, ասաց ծերունին՝ վրդովւած :

— Վարդապետների ձեռքերը, բոլորը միասին առած, Աղաջան աղա, նոյն իսկ իմ եղբորս—հայր-սուրբի ձեռքը՝ քո եղունգիդ չափ սուրբ չեն...

— Ա՛հ, այո՛, կանչեց Ճանիկը—դու մեր կեանքն ես աղատում, Աղաջան աղա :

— Հայրենիքի՛... հայրենիքի՛ համար... Մրմնջեց ծերունին և աչքերը լցւեցին :

Լցւեցին և մեր աչքերը : Յիրաւի, տանջւող հայրերի ծերունի որդին շատ աւելի մեծ էր, քան մենք մեր բոլոր՝ կռիւներով, բոլոր՝ անձնւիրութեամբ :

Բայց եթէ մենք կարող էինք պաշտպանւել, մի հնարք մտածել փախչելու—ծերունի հօրեղբայրս հետեւել մեզ չէր կարող : Հարկ էր անմիջապէս ետ դարձնել նրան եկած ճանապարհովը և ապահով մի տեղ ուղարկել :

Երկար չմտածեցինք : Վճռեցինք որ նա պիտի նոյն շաւիղով իջնէր. եթէ բան է, մինչև լեռան պաշարւելը չկարողանար հեռանալ այնտեղից, վաճառից և այդ կողմերից—պիտի թաղնւէր որ և է տեղ և ջանար իսկոյն անցնել ձորն ու հասնել Բինկեան :

Տեսել էր ինձ : Խօսք տւի որ անշուշտ կը փախչէինք. որ մեզ ձեռք չէինք տայ, չէինք սպանալի : Պատմեցի Դերսիմ անցնելու մեր ծրագիրը, յայտնեցի որ այնտեղ, Հալւորի վանքը կը դիմենք ու կը պատսպարւենք և որ ես լուր կ'ուղարկեմ իրանց, թող դան և եթէ չը դան էլ, գոնէ Զարուհուն հասցնեն ինձ մօտ :

— Եթէ ողջ մնացի, ասաց ծերունին— ե՛ս, անձա՛մբ... Դերսիմի ծանօթ սէյրաներ ունիմ և նրանց միջոցով կ'անեմ հեշտութեամբ :

— Լա՛ւ ուրեմն, հօրեղբայր. այժմ պիտի գնալ. ժամ առ ժամ կարող են լեռը պաշարել :

— Գնամ, ելաւ ծերունին :

Ու ջերմագին համբուրեց մեզ ամէնքնիս մի առ մի, լացաւ կրծքիս վրայ, յետոյ սեղմեց նորից բոլորիս ձեռքը, ցուպն առաւ ու գնաց :

Կանգնել նայում էինք նրա իջնելուն : Մի քանի անգամ դարձաւ, նայեց, գլխովը բարեկեց ու իջաւ :

— Օ՛, հիանալի՛ ծերունի, ասաց Խորէնը :

— Աստուած տայ չտեսնւի. աւելացրեց Ղուկասը— եթէ բռնեն՝ աղատելիք չունի. անշուշտ պիտի գուշակեն որ մեր տեղը գիտէ...

Դողացի : Յիրա՛ւի, եթէ տեսնէին նրան, տանջէին...

— Տղա՛յք, ձայնեցի ևս—այլևս կանգնելու ժամանակ չէ. քանի չեն պաշարել, գլխներիս ձարը տեսնենք :

Այդ միջոցին էր, որ յանկարծ Զաքէն, միշտ դիտակը ձեռքին, առանց իջնելու՝ կանչեց մեզ :

— Զգո՛յ՛՛ :

Ամէնքս ցնցւեցինք ու դէպի ձորը դարձանք :

Արեւ սկսում էր բարձրանալ : Հեռու, վաճառի ձորի մէջ շարժում էր նկատուում : Զորակն ի վեր անորոշ, մի սև բազմութիւն, երբեմն փողփողացնելով ինչ որ երկար բաներ, առաջ էր գալիս սպառնալից ու դանդաղ :

— Սկսում են պաշարումը... ձայնեցի ես — մի՛թէ

օգնական զօրքն արդէն հասել է...

Ընկերներս միմեանց անցկացրին դիտակը : Յետոյ ես նայեցի : Գալիս էին : Օգնական զօրքը չկար, թակայն յետու հոգիից բազկացած զօրթիկների խումբն էր, մի սպայի և երկու քիւրդի առաջնորդութեամբ :

Երեւի քիւրդերը կարողացել էին համոզել նրանց, որ մենք քիչ ենք և որ յիսուն հոգով էլ կարելի էր մեզ բռնել, կամ սպանել :

Յամենայն դէպս, առաջ էին գալիս կանոնաւոր և հաստատուն քայլերով :

— Տղա՛յք, ձայնեց Խորէնը—շարժենք. կորանցընելու ժամանակ չկայ :

— Եւ ո՛ւր գնանք, սասց Ղուկասը տխրութեամբ—
այդ կողմը այլեւս անհնար է. շուտով շաւիղի դէմը կը
կտրեն:

— Իսկ հօրեղբայրս... ճշացի ես սոսկումով—հօրեղ-
բայրս...

Անմիջապէս դիտակս դէպի շաւիղն ուղղեցի: Ծերու-
նին իջնում էր, շտապ իջնում: Գուցէ և ո՛չ իսկ տես-
նում էր զափթիէներէ գալը:

Դիտակը ցած նետեցի, կանչեցի, կռացայ դէպի վար,
ձայնեցի... բայց ի զուր. այնքան հեռու էր արդէն, որ
այլեւս լսել չէր կարող ինձ: Յուսահատութիւնից ու
վշտից սկսեցի ձեռքերս կոտրտել:

Անշուշտ կը բռնէին, կը բռնէին թշուառ ծերունուն
և ազատելիք չունէր:

— Տղայք, ձայնեցի կատաղի— պիտի ազատել այդ
ծերունուն... Երկու հնարք. կամ այն է ելնել, կռւի
իջնել զափթիէներէ դէմ և կամ... Ա՛հ, և կամ...

— Եւ կամ... արեց Զաքէն:

— Սպասեցէ՛ք... դռնեցի վճռականութեամբ Յետոյ,
հրացանս ուսիս ձգեցի, վերակուս թողի և սկսեցի ցած
սահել:

— Ինձ սպասեցէ՛ք և թագնէք թփերի մէջ, դարձայ
ընկերներիս... Ո՛չ մի գնտակ... Ես կը վերադառնամ
իսկոյն:

Հօրեղբօրս հասանելիք վտանգը կարծես թեւեր տւին
ինձ: Սահեցի անխնայ, սահեցի ուղիղ, առանց շաւղին
հետեւելու: Թփերից բռնած, ժայռերի կոթնելով՝ քարերի
վրայ, ճանկուտած, կատաղի՝ իջայ և երբ հասել էի հօ-
րեղբօրս, կանչեցի:

— Կանգ առ, հօրեղբայր, կանգ առ...

Կանգնեց: Իջայ, գրկեցի նորից և ասացի.

— Պաշարում են արդէն... Նայի՛ր... Դեղ տեսան
անշուշտ. տեսան և ինձ... Ինձ մի մտածիր, ես կ'ա-

զատւեմ, բայց քեզ կը բռնեն... Թող ինձ՝ քեզ ևս
ազատել... Երբ կը բռնեն քեզ, ասա՛, համարձակ յայտ-
նի՛ր մեր եղած տեղը... Խորամանկ եղի՛ր, հայհոյի՛ր
մեզ... Սաս որ ուխտի էի եկել, որ կողոպտեցինք քեզ,
ծեծեցինք և որ ծերութեանդ միայն խնայելով՝ չսպանե-
ցինք... Չասես որ Արմատանցի ես... ուրիշ գիւղի, հե-
ռաւոր գիւղի անուն տուր... Հնարի՛ր, հնարի՛ր, նա-
խատի՛ր մեզ, մատնի՛ր, միայն թէ ազատւիր...

— Վահան, Վահան... Թոթովում էր թշուառ ծե-
րունին:

— Արա՛, ասածս արա... Այժմ թո՛ղ տուր որ ձեռ-
ներդ ու ոտներդ կտակեմ, այս թփի տակը դնեմ... Ասա՛
որ վախեցանք թէ մեր տեղը ցոյց կը տաս, որ «աւա-
զակների գլխաւորը իջաւ, կապեց քեզ, դրեց իր կար-
ծիքով թագուն տեղ, որ իրանց չմատնես»...

— Հասկանում ես, հօրեղբայր...

— Հասկանում եմ, ժպտեց նա ու պարզեց ձեռքերը:
Վայրկենապէս տարայ նրան մի թփի մօտ, կապեցի
գօտիովս ձեռքն ու ոտքը, յետոյ, արտասախառն ծե-
րունուն ջերմապէս համբուրեցի և ասացի.

— Այս համբոյրս էլ Զարուհուն, հօրեղբայր... Ան-
վրդով կաց և ազատիր քեզ... Շուտով լուրեր կը ստա-
նաք Դերսիմից... Բայց, տե՛ս, երբ կը լսես զափթիէ-
ների ձայնը քեզ մօտ, ի՛նքդ ձայն տուր նրանց, ի՛նքդ
կանչիր որ կապերդ քանդեն և մատնի՛ր մեզ... բայց,
անուն չտաս ո՛չ ոքի... չես ճանաչում... Ի՛րբ, սրկի՛ս,
ծերութիւնն իսկ չխնայող աւագակներ ենք, կախաղանի
արժանի...

Յետոյ դուրս ոտանեցի թփերից և թուփ առ թուփ
մազլեցելով հասայ ընկերներիս:

Երբ տեսան ինձ, լուռ՝ սպասեցին, որ խօսեմ:

— Ազատուեց ծերունին... ասացի ես—յետոյ կը պատ-
մեմ... Այժմ, տղայք, նախ յառաջ՝ դէպի Մանեայ, յե-
տոյ տեսնենք ի՛նչ կ'անենք:

Մանեայ քարայրը հասնելը հինգ րոպէի գործ եղաւ : Սակայն այնտեղ մնալը միտք չունէր : Նստանք խորհրդի : Լեռը պաշարուած էր և պաշարուած անշուշտ պիտի զօրեղանար, երբ գտնէին հօրեղբայրս և սա հաստատէր թէ մենք սարի վրայ էինք ու վեց հօգի միայն :

Մնում էր միայն մի հնարք : Եւ դա նոյնքան կորստաբեր էր, որքան լեռան վրայ մնալը :

Մեզ մի ճանապարհ կար : Անցնել Մանեայի ետեւը և դահաւանդներ կազմող սոսկալի ժայռոտ անդունդի կողմից իջնել դէպի Դերսիմ :

Յանդուգն, գրեթէ անհար միջոց էր, բայց այլեւ ընտրութիւն չունէինք : Գերադասեցինք գլուխներս ջախջախել ժայռերի վրայ, քան թիւրք զինւորների ձեռքն ընկնել :

Համաձայն էինք ու գունատ՝ մեռնողների նման : Ամէնից թոյլը ես էի մէջները, թոյլ, յուզւած և վախտ : Իջնել այդ գահաւանդից, պատի նման ժայռերից դէպի խորխորատներ, յուսով որ ողջ-առողջ կը հասնենք լեռան ստորոտը— ո՛չ ես կարող էի և ո՛չ էլ միւսները ունեցան այդ յոյսը :

—Անճառապանութիւն է այդ, մրմուռաց խորէնը—դա նշանակում է ուղղակի նետուել ժայռերից ցած ու մեռնել վատերի պէս :

—Այնուամենայնիւ, ասացի ես—գերադասելի է, քան յանձնուելը, բանտերի մէջ փակուել...

—Յանձնուել... դէմքը կնճուեց Զաքէն—ո՛չ, քանի դեռ այստեղ 100 փամփուշտ ունիմ, ես յանձնուողը չեմ :

—Բայց մինչև ե՞րբ, ասաց Ղուկասը—լեռը կը չրջապատեն. անօթի՛, ծարա՛ւ... Ահա ամէնքիս մի կտոր հաց է մնում միայն և մի կուժ ջուր... Մինչև երեկոյ... իսկ վաղը... Գնալ դէմ առ դէմ, փորձել նրանց շարքը ձգել—անցնելու, նոյնպէս անճառապանութեան դիմել է նշանակում :

—Այո՛, վրայ՝ աւելի ես—անմտութիւն է կուշի ելնել, անմտութիւն՝ մնալ այստեղ անօթի և ծարաւ... Փորձենք իջնել. կը մեռնենք—թող մեռնենք. կ'ապրինք—աւելի լաւ. այդ փորձը չա՛տ աւելի սրտիս մօտիկ է, քան ա՛յն, որ անօթի ու ծարաւ պիտի մեռնենք այստեղ շներինման...

Ճանիկը լուռ էր. լուռ՝ նաև Սուրէնը :

Իսկ խորէնը յանկարծ ոտքի ելաւ, թփերը դէն մղեց և յեռացաւ՝ առանց մի բառ ասելու :

Այնուհետեւ երկար՝ ոչ ոք չխօսեց. ամէն ոք խորհում էր : Ես էի երբեմն, որ դիտակս թփից դուրս պարզած՝ գննում էի վանքի ձորը :

Զինւորները մօտենում էին ու մօտենում դէպի շաւիղը. իսկ վանքի կողմից առաջ էին գալիս ուրիշ խումբեր... քրդե՛ր, բաշիքօղուքներ, հայ գիւղացիներ...

Կէս ժամ այդպէս մնացել էինք, երբ թփերը շարժւեցին և խորէնը երևաց :

Լուռ նստեց նա, յետոյ նայեց մի առ մի բոլորիս, գնեց ոտքից մինչև գլուխ ու խուլ ձայնով ասաց.

—Տեսայ ես գահաւանդը... Հնարք կայ մի կերպ իջնել մինչև առաջին տափարակը... իսկ յետոյ՝ Աստուած թող օգնական լինի իջնողին... Մահն է այնտեղ, ուսած թող օգնական լինի իջնողին... Մահ...

—Միթէ՞ աւելի ցածրերում չե՞ն կարող լինել նոյնպէս խոչեր ու խութեր, նոյնպէս տափարակ... Հեռից միշտ հարթ են երևում այդպիսի բաները և անմատչելի...

—Զգիտեմ... ասաց խորէնը մտախոհ... գուցէ, եթէ մեր գօտիները միմեանց կապենք, իջնենք մի տեղ... Ոչինչ չեմ կարող ասել... գուցէ և ստիպւած լինենք մնալ մի նեղ տեղ և այնտեղ, միմեանց մօտ կծկւած, ո՛չ ելնելու և ոչ իջնելու հնարքը գտնելով՝ մեռնենք անօթութիւնից...

Ղուկասն ու Ճանիկը յուզւած, մօայլ, ոտքի ելան : Սուրէնը ձեռքերն էր կրծոտում, դեռ ոչինչ էլ չէր խօսել, որովհետև երեւի ոչինչ էլ չէր որոշել :

—Է՛, արի ես—ինչ ենք վճռում... բաւական է. կամ գնանք այդ շների դէմ և մի քանիսին սպանելով ընկնենք և կամ իջնենք այդ շքեղ ձորերի մէջ գտնենք

մեր գերեզմանը... Գուցէ կարողանանք կենդանի մնալ այնտեղ... Ո՛վ գիտէ:

—Գնա՛նք, գոչեց յանկարծ Սուրէնը—իջնենք, ինչ որ լինելու է՝ թող լինի...

Ասաց, հրացանն ուսը ձգեց և քարայրից դուրս եկաւ: Ես հետեցի նրան. Ղուկասը և Սուրէնը գլուխն ինքն երեւցնելով, կուժը ցցած՝ կուշտ ջուր խմեցին, իսկ Ճանիկը կօշիկներն ամրացրեց, երեսը խաչ հանեց և մենք սկսեցինք մագլցելով իջնել մինչև վերջին թուփը, որից յետոյ, հրէջի բերնի նման բացւում էր խոր անդունդը, գլուխ պտտեցնող գահաւանդով:

Անդունդից յետոյ, հեռու, մշուշի մէջ, երևում էին Դերսիմի անտառոտ լեռները: Դժւարը մինչև անդունդ հասնելն էր: Այնուհետեւ ալէձև վերելքներ, կանաչ բլուրներ, մացառոտ կողեր և հորիզոնի վրայ անտառ ու անտառ...

Ու իջանք. իջանք այն մարդկանց պէս, որոնք անդունդը գլորելով՝ կառչում են իւրաքանչիւր քարի, իւրաքանչիւր շիւղի և գնում են՝ գիտնալով որ ողջ չպիտի մնան, յոյսները ճակատագրի վրայ դրած, յուսահատ, կեանքը պահպանելու բնազդական յետին ճիգերը լարած...

Իջանք, այո՛... միմեանց ձեռքից բռնած հրացանն իսկ դէմ տալով, հազար անգամ մահաանից միայն մի մազ հեռու, տաան անգամ փրկւած մի մացառի, մի ամուր կպած բոյսի շնորհիւ...

Առաջին տափարակի վրայ նստանք քիչ շունչ առնելու և իրար գնեցինք...

Խնթերի, ուղղակի խնթերի էինք նման: Գզգռւած, շորերն իս պատառոտուն, ձեռքերն իս ու երեսն իս ճանկաւաւ, արիւնլայ, առանց գլխարկի շատերս, Ղուկասի հրացանը կէս տեղից գլորել էր դէպի անդունդ, իմ փամփշտակաւներս քարերի քսւած՝ գրեթէ դատարկւել և իրանք էլ ծւէնների պէս՝ մնում էր նետել:

Ապա... ապա դա՛րձեալ մահ. դարձեալ սոսկում...

Գօտիներն իս միմեանց կապելով, կառչելով քարերից, իւրաքանչիւր ձեռքից օգտւելով, երբեմն սահելով զքնտակի նման, երբեմն յուսահատութիւնից ու ջղերի ծայ-

րայեղ լարումներից պատրաստ ամէն կառչարան թողնելու և անդունդի յատակը ջախջախել գնալու...

Բայց ինչ հարկ երկարել... Իջանք արիւնլայ, ջարդւած ու թուլացած և վերջին ձորը հասած՝ մտածեցինք որ ոչ միայն ազատուած էինք, այլ որ այլևս կարող էինք մեր ջղերը մի քանի ժամով հանգստացնել, քնել այգտեղ, որովհետեւ այլևս ոյժ չկար...

Միւս կողմից ծարաւութիւնը սպանում էր մեզ: Գիտէինք որ ձորի խորքում գետն էր, բայց ոյժ չկար հասնելու:

Ու պառկեցինք, ամէնքս պառկեցինք, մեռելների պէս քնելով:

Արեւ մայր էր մտնում, երբ յանկարծ վեր թռայ, մի սոսկալի ձայն լսելով:

Շուրջս նայեցի: Ի՞նչ էր այն, ռոտեղից: Հնկերներս քնել էին, խորը քնել: Եւ ոչ իսկ շարժւեցին:

Ելայ, ձայնի աղբիւրը որոնեցի. հրացանս, յամենայն դէպս գնեցի և զգուշութեամբ սողալով՝ դէպի ձորը՝ գետը նայեցի:

Ոչինչ: Երազել էի, թէ մի որ և է վայրի գազան, որ է լեռնային խոշոր թռչուն էր ձչացողը:

Յետոյ յանկարծ մտաբերեցի որ անթի ինք ու ծառաւ, որ միջնանում էր, իսկ մենք դեռ իջնելու ճանապարհ ունէինք, գոնէ մինչև գետակը հասնելու:

Ձայն տւի ընկերներիս. քիչ կարգի դրինք մեզ և սկսեցինք իջնել: Սյժմ այլ ևս այնքան դժւար չէր, թէև մեզ պէժաք եղաւ անհամար պտոյտներ գործել, խոշոր ժայռերի վրայ նստած՝ ուղղակի մահել, կառչել քարերի, ոստնել, ցատկել, վիզը կոտրելու վտանգով ժայռից ժայռ նետել...

Եւ այդտեղ էր, այդ համեմատաբար դիւրին իջւացքի, այդ չարագուշակ զառիվայրի վրայ, որ ես կորցրի իմ ընկերներից երկու ամենակտրիճներին:

Հաղիւ գետն արդէն երեսաց և մութը սկսում էր կռիւել, որ յանկարծ նորից, խորին լուսութեան մէջ հնչեց և իսկ, որ յանկարծ նորից, խորին լուսութեան մէջ հնչեց և այն զարհուրելի աղաղակը, որ ինձ քնից վեր էր թոցրել:

Ես գտնուում էի մի ժայռի վրայ... Ղուկասն ու
Խորենը ուստնում էին... Ձայնը հնչելուն պէս, երեւի
վախից, երկուսն էլ ցնցեցին, կպան դիմացի ժայռին
և ուղիղ գլորեցին մինչև գետափը, դարնւելով քարե-
րի, խառնւելով խիճերի և իրանց աղեխարշ աղաղակնե-
րով թնդացնելով ձորը...

Ճիշերը բերաններին, միւս չորսս շտապեցինք դէպի
ցած և գետափին էինք հասել, խորին վշտով, անհո՛ւն,
անմխիթար արցունքներով՝ գտանք Խորենին կատարե-
լապէս ջարդ ու փշուր, անկենդան դիակ, իսկ Ղուկասը,
ոտը մի քարով փշրւած՝ հեծեծում էր և կանչում.

— Ջո՛ւր, ջո՛ւր...

Մուկը կոխում էր. ձորը խաւարի մէջ ծածկւում և
գետի խոխոջիւնն էր միայն, որ խանգարում էր լուռ-
թիւնը:

Մի կերպ բարձրացրինք Ղուկասին, խմեցրինք,
վէրքերը լացրինք, կապեցրինք, յետոյ մտանք մի ժայռի
տակ և վշտահար, յոգնած՝ քնեցրինք...

Մինչև լոյս քնեցրինք:

Առաւօտեան հ'ս դարձնեցի ամէնից առաջ: Ելայ,
մօտեցայ Ղուկասին ու կռացայ հայելու:

Ձեր չարժւում:

— Ղուկա՛ս...

Ձեռք տւի, չարժեցի...

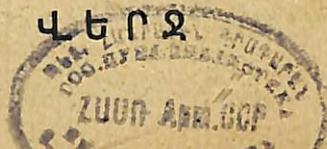
Աչքերը ապշած՝ նայում էր երկնքին:

Մեռել էր:

.

Փորեցրինք մի փոս, երկու նահատակներին հողով
ծածկեցինք, աղօթեցինք նրանց գերեզմանին վրայ և
դեռն անցնելով՝ դիմեցինք դէպի Դերսիս:

Արշալոյսը կարմրորած, արեան գոյնով բացւում էր
մեր ձախ կողմից...

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0423535

60012